

II

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԵՋ

ՀՀ ԳԱԱ. ակադեմիկոս Գ. Խ. ՍԱՐԳՅԱՆ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ հատուկ անունների (առճամանունների, անձնանունների և տեղանունների) ստուգաբանության ևրևույթը բոլորիս հայտնի է, սակայն լուրջ հետազոտության առարկա չի դարձել մինչև օրս: Պատճառը, թերևս, նրա, այսօրվա սերսիսներով ասած, «մոլորկական» կամ «կեղծ» ստուգաբանական բնույթն է, որը հետազոտության չի գալթակղերսլ սպասելի էական արդյունքներով: Իրանց համակարգային հետազոտությունը, սակայն, ցույց է տալիս, թե որքան խլոր է այդ կարծիքը, մասնավորապես Խորենացու ներաշխարհը և աշխատասոցս ու հետազոտական մեթոդներս ըմբռնելու տեսակետից:

Իմ հետաքրքրությունն այդ բնագավառի նկատմամբ սկսվեց հախարարական սոսա...սսերից, որոնց մի սովար մասը ենթարկվել է հասանհոր ստուգաբանությանը: Եյնուհետև, ինձ համար պարզ դարձավ, որ հետազոտել նրա ստուգաբանությունների այդ մասը՝ անշրպենված մյուսսերից, անհետակար է: Ուստի և ձեռնարկեցի նշված ևրևույթի ամբողջական, տոտալ հետազոտությունը, որի արդյունքներն էլ ներկայացված են ներկա աշխատության մեջ:

Սովսես Խորենացու առաջարկած ստուգաբանությունների ընդհանուր թիվը, իմ մոտեցման համաձայն, 84 է: Շրջանցված են այնպիսի տեղանուններ, ինչպիսիք են «Հայկաշեն», «Տիգրանակերտ», «Արշակատն» և այլն, քացաոությունս Երուանդավանի, որը Խորենացու մոտ առանձնանուս է (տես ստորե), ինչպես և այնպիսի հախարարական տոճամանուններ, ինչպիսիք են «Մովսեսի», «Գողթնեցի», «Ակէացի» և այլն, քանի որ սրանց ստուգաբանելի և ստուգաբանիչ տարբերը համընկելում են:

Ստորև տրվում է ստուգաբանությունների ցանկը՝ բաժանված երեք խումբի՝ ստուգաբանություններ ըստ իմաստի, ըստ անձնանվան և ըստ ցեղանվան: Յուրաքանչյուր խումբ իր հերթին բաժանվում է երեք մասի՝ տոճամանուններ (հախարարական), անձնանուններ և տեղանուններ:

Հերթականությամբ՝ 1-ից մինչև 84 թիվը, ներկայացված են ստուգաբանական զույգերն իրենց ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարրերով: Յուրաքանչյուր թվին կցված է ծանոթագրություն, որը ներածվում է նույն թվով, սակայն փակագծերի մեջ առած: Խաչաձև հղումներն արված են ըստ այդ թվերի: Մանոթագրությունները սկսվում են Խորենացու համապատասխան հատվածի (հատվածների) մեջբերմամբ: Մեր հավելումներն այստեղ նվիրված են մեծ մասամբ ստուգաբանող տարրի առանձնահատկություններին, քանի որ ստուգաբանվող տարբը, որպես կանոն, խնդիրներ չի հարուցում: Ըստ այդմ, ճնշող մեծամասնությունը կազմող սովորական (պարզ) ստուգաբանությունների կողքին առանձնանում են «թաքնված», «երկդիմի», «թարգմանական» և այլ տիպի ստուգաբանություններ, որոնց բնույթը բավականաչափ պարզաբանվում է նույն ծանոթագրություններում: Տրվում են Անանուն պատմիչի (Սեբեոսի) մոտ առկա՝ մեր խնդրո առարկա ստուգաբանությունների զուգահեռները: Ստուգաբանող անձնանունների կապակցությամբ, ըստ հարավորության, տրվում են լրացուցիչ տեղեկություններ այն դեպքերում,

մեկ այլ բառով: «Սուպանդունիներին դեպքում դա «սպանդին» փոխարինող «դենարանին»¹ և, իսկ Հալուսիներին դեպքում՝ «հալուս»-ին փոխարինող «բազեն» և այս ախարի արտահայտությունները մենք նշեցինք «թաքնված ստուգաբանություն» բառերով: Ի դեպ, Գահնամակում առկա է Հալուսի տարբերակը, որին խորենացին գերադասել է Հալուսին, հավանաբար, որպես ավելի գյուրությունը ստուգաբանելի «հալու» բառով:

(6) II, 47. «Դիմաքսեան, քանդի... զկէս դիմաց սուսերաւ ի վայր բերին ի վերայ Արաշիսի»:

(7) II, 57. «...ասեն եկեալ դազդն Ամատունեաց ի կողմանցն արևելից Արեւաց աշխարհին... ե անուանին Ամատունիք, որպէս թէ Եկք»:

Այստեղ մենք հանդիպում ենք (3) և (4) ստուգաբանական դեպքերին հատուկ սարկերակից առանձնացող մեկ այլ սարկերակի, որը կոչեցինք «թարգմանական ստուգաբանություն»: «Եկք» բառով խորենացին այստեղ թարգմանում է պարսկերեն «ամատ» — «եկավ» բառը, մի բան, որ ի հայտ է գալիս ստորեմեջերի (81) ստուգաբանության դեպքում ևս:

(8) II, 8. «...զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափակաբիթ, խորակն և դժնահայկաց... Տորք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին Անգեղեայ... յերեսացս անպիտանութենէ կոչէ (Վաղարշակ—Գ. Ս.) զանուն ազգին Անգեղ տուն»:

Սա «թաքնված ստուգաբանություն» դեպքերից է, երբ խորենացին «անգեղ» բառը բացատրության մեջ փոխարինել է «ժահադիմութիւն» բառով, որը դեռ ուղեկցւում է նախորդող «կոպտարանձն ե տափակաբիթ, խորակն և դժնահայկաց» որակումներով: Այս ստուգաբանության կապակցությամբ հատկապես նշելի են «Անգեղի» վերաբերյալ Անանուն պատմիչի տեղեկությունները: Այդ անունը նա հատկացնում է Բաղրատունիների նախահայր Բաղարատին. «Որդիքն Բաղարատայ ժառանգեցին... Անգեղ տուն. վասն զի կոչեցաւ Բաղարատ և Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսացն աստուած կոչէին»¹: Անանուն, ուրեմն գիտեալ այն փաստը, որ Աստվածաշնչում Անգեղը հանդես է գալիս որպես «բարբարոսների» աստվածություն, խոսքը 4-րդ թագ. ժէ, 30-ում «և արք Քոթայ արարին զԱնգեղ» արտահայտության մասին է, որին համարժեք նախադասության մեջ հունական բնագիրը հիշատակում է ներգալին՝ բաբելական ստորգետնյա աստծուն: Այն, որ խորենացին շրջանցել է իր տեսադաշտում առկա Աստվածաշնչի այս դիցանունը, ինչպես և նրա կապը Բաղարատի հետ, գուցե կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ նա այդ տեղեկության համար Տորքի առասպելի մեջ հենակետ չի գտել, կամ գուցե նա այդ արել է Բաղրատունիների ոչ-հայկյան լինելու իր տեսակետը (I, 22) անսասան պահելու նպատակով:

Առաջին խմբի հաջորդ, երկրորդ ենթախմբին են պատկանում դարձյալ ըստ իմաստի, սակայն արդեն մի շարք անձնանունների ստուգաբանություններ:

Դրանք են՝

9. Սանատրուկ — «տուրք Սանատայ»

10. Աբգար, Աբգարոս — «աւագ այր»

11. Կամսար — «կամ սար» (պարսկ. «կես գլուխ»)

12. Մոգպաշտէ — «աշակերտ մոգի»

13. Տուր — «տալ» («մատնել»)

14. Հրաշեայ — «պայծառատէս ե բոցակնաղոյն»

15. Սոռանուէր (մականուն) — «ձոնեալ ի սօսիսն»

16. Սլաք — «որսալ զթռչն»

¹ Պատմութիւն Աբելոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Արզարյանի. Երևան, 1979, էջ 51:

(9) 11, 36. «...կոչեցաւ Սանատրուկ, ի զայիկեն իւրոյ (Սանոա ան-վամբ—Գ. Ս.) զանսանակոչութիւնն տոեալ, որպէս թէ տուրք Սանատաւ»:

Այս ստուգարանական օրինակը «երկրիմի» է՝ նրա ստուգարանվող տարրը *հորենացին* բաժանել է երկու մասի՝ Սանատա-տրուկ, որոնք նա առան-ձին առանձին է ստուգարանում: Բացի այդ, այն կարող էր ներկայացվել և մեր երկրորդ (բոս անձնանունների ստուգարանության) խմբում, բանի որ այն հենվում է, բացի -տրուկ -«տուրք» իմաստային առնչությունից նաև Սա-նոա անձնանվան վրա: Ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, IV, 396) այս անվան ծագումն անհայտ է, այն հանդիպում է միայն մեկ անգամ, *հորենացու* մասն Ստու-գարանությունն ունի նաև առասպելական մասն, որը կրնաորվել ստորև:

(10) 11, 26. «Այս Արցաթոռ կոչէր առաջ այր, վասն առաւել հեղութեանն և իմաստութեանն, որում յետոյ և տիրնաւ Այստեղից հետևում է, որ իր այս անունը Արցաթոռ, բոս *հորենացու*, ստացել է հասուն տարիքում, այսինքն վերանվանվել է: Ակզնական անունը *հորենացին* չի հայանում:

(11) 11, 87. «Այս կամուսար... նահապետեալ առ հարբն ի պատերազ-մանս... հարկանի ումեմնէ սակերը զգլտիսն և վերացուցեալ մասն ինչ յոս-կերէ սկուստակին, բժշկեալ ի զեղաց, պակաս զոյով բոլորութիւն զազաթանն անուանեցաւ՝ կամուսար աչիւր ազազաւ»:

Կամ սար—պարսկերեն նշանակում է կես կամ ընդ զոյով, որով այս գեղըր սանանում է «թարգմանական ստուգարանության» տեսք: Տես նաև (7) և (81):

(12) 11, 48. «...աշակերտ մոզի ուրումն երազահանի, որ յայնմ սակս և Մոզդաշակ անուն կարգային»:

Ստուգարանությունը «երկրիմի» է՝ ստուգարանող տարրի մի մասը («մոզ») անմիջականորեն տոկա է ստուգարանվող անվան մեջ, իսկ մյուս մասը՝ «աշակերտ», զասում է այն «թարնված» ստուգարանությունների շարքը:

(13) 11, 47. «...սորա (Արտաշեսի—Գ. Ս.)... սերեալ ազգ և զորդիսն Տուրալ... յանուն հորն իւրեանց Տրուսիս, ոչ վասն արութեան ինչ զործոց, այլ միայն վասն քսութեան հօր նոցա, զոր առնէր ի տանէն արքայի (Նր-վանդի—Գ. Ս.) առ Սմբատ»:

Իմ հնթագրությունում, այս ստուգարանությունը, հավանաբար և ողջ այս տարօրինակ զրվադր, հեցած է «քոթիսին-Տուր» բառերի *հորենացու* զի-տած իմաստային կապի վրա, այսինքն՝ «թաքնված ստուգարանություն» է: «Տուր» բառին նմանում վերադրվում է նաև «մատնել զայլս կամ զանձն» իմաստը, թեև ոչ կոնկրետ «քոթիսին», «մատնություն», այլ ավելի շուտ «զատապարտումն» առումով (օր. «զլեղէոնսն... յալգնդոյն տայ», «տայ ի բանս» և այլն): Ըստիս, որեւմն, այստեղ կարող է կիրառված լինել *խորե-նացիական մատուցոր համարժեքի մեթոդը* («թաքնված ստուգարանություն» տես (3), (4): Շ. Աճառյանը (ՀԱԲ, V, 173) այս անվան կապակցությամբ նշում է. «Կամ իրան. *Thur*-«քաջ», կամ հյ. «տուր» բառից իբրև կրճատ ձև»:

(14) 1, 22. «Առ Հրաշեայ կոչի վասն առաւել պաշտատէս և բոցականա-զուն իմն լինելոյն: «Թաքնված ստուգարանություն» է:

(15) 1, 20. «...Անուշատանն Սոսանուկ: Քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշ-տամանաց ի սոսիսն Արամանեկայ որ յԱրմաիր»:

Ստուգարանությունը «երկրիմի» է, ըստ որում երկրորդ մասը («նուէր-ձօնեալ») արված է «թաքնված ստուգարանության» մեթոդով:

(16) 11, 8. «Զդժնեայ Սյաքն... կարգէ (Վաղարշակը—Գ. Ս.) սակաւ արամբք պահել զլեռանն և որսալ զքօշն. որք անուանեցան Սլկունիք»:

Սյաք անվան ստուգարանությունը, եթե միայն այն առկա է, հեցած պի-տի լինել «թաքնված ստուգարանության» մեթոդի բավական լայն ըմբռնման և կիրառման վրա:

Ստուգաբանությունների առաջին խմբի երրորդ ենթախմբին են պատկանում մի շարք ըստ իմաստի ստուգաբանվող տեղանուններ: Դրանք են.

17. Հարբ—«հարբ» («հարբեր»)

18. Գերեզմանք, Գերեզմանակը—«ուր... անկաւ Բել»

19. Յրօնք—«բաժանումն»

20. Բազարան—«բաղին»

21. Բաղնայ աւան, Բաղաւան—«բաղին»

22. Եռուանդավտն—«վանկայ զերուանդ»

23. Որթը—«որթ» (կողով)

24. Մննդոց—որսի կենդանիների «ազդ», «բազմություն»

25. Աշտիշատ—«շաշտի տեղիք»

(17) I, 10. Հայկն «անուանէ զանուն լեռնազաշտին Հարբ, այս ինքն թէ հարբ են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Բորյոմալ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանունի մոտ. Հայկը «կոչեցաւ անուն զաշտին Հարբ, յանուն հարցն» (էջ 48) և «Արամենակը բնակեցաւ անդէն յառաջնումն զաւառին, զոր կոչեցին յանուն հարց իւրեանց՝ Հարբ» (էջ 50):

(18) I, 11. «Իսկ զրուրն, ուր քաջամարտկօքն անկաւ Բել՝ անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանակը»:

Սա ես «թաքնված ստուգաբանության» օրինակ է. «գերեզման» բառը փոխաբերված է «բուրն», ուր անկաւ Բել» մոտավոր համարժեքով: Աչքի է ընկնում նաև այն հանդամանքը, որ Խորենացին հին «Գերեզմանք» անվան կապին բերում է նաև իր ժամանակի «Գերեզմանակը» անվանաձևը:

(19) I, 6. Սեմը «պանուն տեղւոյն ուր բնակեցաւ՝ կոչէ Յրօնս զի անդ զառեցինն սկիզբն եղև բաժանելոյ ուրաջ նորա ի նմանէ»: «Թաքնված ստուգաբանության» տիպական օրինակ է, որում «բաժանվելը» ծառայեցված է որպես «ցրվելու» համարժեք:

(20—21) II, 40. «Բազարան, այս ինքն թէ ի նմա զբաղնաց յօրինեալ է զկալմութիւն»: Նշենք, որ «բաղինը» պահանջում էր ավելի շուտ «Բաղնաւան» ձևը: Այս ստուգաբանությունն ունի, մի քանի ուրիշների նման, իր «երկվոյակը» ի դեմս (21)-ի, որի կապակցությամբ Խորենացին գրում է (II, 66). «...վերջին Տիգրանայ արքայի Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քոմապետի ի Բագնացն աւանի, որ ի Բագնեանդ դաւառի, բազին ի վերայ զգերեզմանին շինեալ», և մեկ ուրիշ տեղ (II, 77). «...զհորն ողմզական որ ի վերայ բագնին, որ ի Բագնաւան»:

(22) II, 46. Արտաշեսը անվանում է «զտեղի ճակատան՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայնմ տեղոջ վանեղս զԵրուանդ»: Հետևելով ժողովրդական ստուգաբանության իր մեթոդին, Խորենացին այստեղ «-վան» մասնիկը բխեցնում է «վանել» բայից: Իրականում, սակայն, գործ ունենք կամ իսկապես «վան» բառի հետ, որը կտար տեղանվանը «Երվանդի օթեան» իմաստը (հմտ. Շահապիվան), կամ էլ «աւան» բառի հետ (հմտ. Արշակաւան, Վաղարշաւան և բազմաթիւ այլ): Վերջին դեպքում պիտի ենթադրենք Խորենացու կատարած ուղղագրական միջամտություն, որով նա Նրուանդաւանը վերածել է Նրուանդավանի՝ իր ստուգաբանությունն իրականացնելու էպատակով: Նրա ստուգաբանությունների շարքում, կարծես, հանդիպում ենք մեկ այլ նմանօրինակ դեպքի՝ (82), որտեղ առկա է «Մարաղ մարդ»-ը թերևս «Մարանց մարդի փոխարեն»: Թվում է թե Նրուանդաւան տեղանունը իրականում պիտի դար լրացնելու Խորենացու մոտ ներկայացված Երուանդաշատ և Երուանդակերտ «-շատ»-ով և «-կերտ»-ով վերջավորվող տեղանունների շարքի մի երրորդ անդամով՝ «-աւան» վերջավորություն պարունակող տեղանվամբ:

(23) III, 27. Արշակաւանի ավերման ժամանակ հայոց նախարարներն առանձնացրել էին ծծկեր տղաներին՝ դերեկարելու նպատակով: «Զորս թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ի դոմ մի, և դարմանս և

սնուցադր նույն կարգից, որը չհասչ տառնացեալ տնտանեցան Որթի աշ-
նորիկ ազագաւ»:

(21) 11, 11. Երվանդ թագաւորը «տնկէ և մայրի մեծ... արդելլով ի
ներքս ալծեմունս երազունս, և դեղանց և դեղջերուաց ազգ, և ցիտս և վա-
րագս, որք ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանառն... Եւ տնտանը, զանառն՝
Մանգոց»:

Իմ կարծիքով այստեղ ես տուի և թարնված ստուգարանութեանս,
«լայնադրած» կերտուման (աւս Սյար (16) տարրերով, որում ստուգարանող
տարրն է Աստվածաշնչի «Իրք ծննդոցը»։ Խորենացուն կարող էր հետադարձ
ձառաւիկ աշտ անառառում նույն տառանի նման այլևայլ կենդանիների ժողո-
վումը:

(25) 11, 12. «...իսկ զՀերակլեայն տոնադատներն... զՎաճագն իրեանց
(Վաճաճներն—Գ. Ս.) վարկանելով նախնի՝ կանդեցին ի Տարսն, լիբեանց
սեղ նախն գիւղն յԱշտիշատ...»։ Այնուհետև՝ 11, 14. «Բայց Ափրոզիտեայ
զպատկերն, իբրե Հերակլեայ տարփառորի, տո նորին պատկերին Հերակլեայ
հրամայեաց (Տիգրան Միջինը—Գ. Ս.) կանգնել յաշտից աւելին...»:

Խորենացին անմիջականորեն չի նշում Աշտիշատ—«լայնից աւելին»
(«զսահարանութեանն աւելին») ստուգարանական փաստը, բայց այն միան-
գամա՛ն աւելին է:

Ստուգարանութեանների երկրորդ, առավել բազմազան խմբում միա-
վորվում են աշտիսի տաճանուններ, անձնանուններ և աղանուններ, որոնք
ստուգարանված են բոս նրաց մեջ իսկապէս պարունակվող կամ նրանց
վերադրված անձնանունների:

Այստեղ ես տեղեր երեք ենթախումբ, որոնցից առաջինը զարձայ կաղ-
մում են նախարարական տաճանունների ստուգարանութեանները: Դրանք են.

26. Կաղմեան—Կաղմոս

27. Խոսխոսունի—Խոս

28. Մանաուդեան—Մանաուդ

29. Բզնունի—Բազ

30. Սիսական (ազգ)—Սիսակ

31. Բազրատունի—Բազրատ

32. Ասուկեան—Ասուան

33. Սիկունի—Սյաք

34. Մանդակունի—Միանդակ

35. Աբեղեան—Աբել

36. Գարեղեան—Գարաղ

37. Վաճունի—Վաճաղն

38. Վարամունի—Վարամ/Վարժ

39. Տունի—Տուր

40. Ռոփեան—Ռոփի

41. Մամիկունեան, Մամիկունի—Մամիկուն

42. Կամսարեան—Կամսատ

43. Զարեհաւանեան—Զարեհ

(26) Այս ստուգարանական զույգը համատեղ չի հիշատակվում, այլ
Աղվմյան նախարարական տունն առանձին (II, 1, 8) և նրա նախահայր
Կաղմոսը՝ առանձին (I, 10, 11):

Հուհական զիգարանութեան մեջ Կաղմոսը փոխիկեալն արքայազն է՝
Սունական Բեշե Բազարի հիմնադիր և փոխնիկեան ալբուրեանի հիմքի վրա
Սունարեն ալբուրեանը ստեղծող: Խորենացին պետք է որ տեղյակ լինէր հրա-
մառնել Միտս կողմից «Կաղմոսի առեւթ»՝ նրա տեղափոխը, համընկնում է
ստուգարանի աղբյուրների Կաղմոսի երկրի հետ ոչ միայն հնչման առասկե-
սից, այլև իր աղագորութեամբ:

(27—29) 1, 12. «Իսկ նորս (Արամանյակի—Գ. Ս.) թողալ զերկուս
լիզարդ իւրց, զԽոս և զՄանաուդ... ի կոչեղեալն Հարք, և զորդի Մանա-

աղայ ղԲաղ ...ն: Ի սոցանէ ասեն լեալ ղնահապետութիւնս Մանաւաղեան և Բղնունեաց... Իսկ Խորեն Ի կողմանս հիւսիսոյ բաղմանայ... և ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն աղղին Խորխոռունեաց»:

Խոր անվան ծագումն, ըստ Աճառյանի, անհայտ է (ՀԱԲ, II, 528), Բաղ անունը նա համեմատում է «բաղէ» թռչանվան հետ (ՀԱԲ, I, 360): Այս երկու անունը հանդիպում են միայն Խորենացու մոտ՝ մեկական անգամ: «Մանաւաղ» անունը իրանական ծագում ունի:

(30) I, 12. «Աստ բնակեալ Ախակ... ղաշխարհն կոչէ իւրով անուամբ Սիւնիք. ալ Պարսկը յստակադոյնս ես Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ... ղտեալ արս անուանիս՝ տեարս աշխարհին կարգէ, որ է Սիսական աղղոյ: Սիսակ անվան ծագումն անհայտ է (ՀԱԲ, IV, 528), հանդիպում է Փարպիցու մոտ:

(31) II, 3. Վաղարշակը «նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով տունն ղորաւորի և իմաստնոյ, որ ի Հրէիցն՝ Շամբատայ Բաղարատ. աւարով նմա իշխանութիւն աղղալ թագադիր լինել Արշակունեաց, ե որ ի նմունէ ծնեալ աղղ՝ լինել կոչմամբ յանուն նորա Բաղարատունիս»:

Բաղարատ անունը իրանական ծագում ունի:

(32) I, 31. «Եւ սորա (Վահագնի—Գ. Ս.) են ղարմբ Վահունիք. Ի սորս կրտսեր որդւոյն Առաւանայ Առաւնեանք»:

Աճառյանը «Առուան» անվան ծագումը համարում է անհայտ (ՀԱԲ, I, 205): Ըստ Զահուկյանի այն իրանական ծագում ունի²:

(33) II, 8. «...ղղմեայ Սլաքն... կարգէ (Վաղարշակը—Գ. Ա.)... պահել ղլեւոնն և որսալ ղխօշսն. որք անուանեցան Սլկունիք»:

Եվ այսպէս, Սլկունի տոհմանու՝ Խորենացին ստուգաբանում է Սլաք (16) անձնանունով: Մյուս կողմից Խորենացին ունի «Սղուկ (տարբնթերց՝ Սլուկ), նահապետ աղղին Սլկունեաց» (II, 84), որը կարծես ավելի հարմար կլիներ տոհմանունը ստուգաբանելու համար: Ըստ Աճառյանի, այս անվան ծագումն անհայտ է, կա միայն Խորենացու մոտ (ՀԱԲ, IV, 537): Ա. Փերիխանյանի կարծիքով Սլուկը Անիվկոսն է (Σελυκος), որ անցել է Հայաստան արամեական SLWK-ի միջնորդությամբ³, Չի բացառվում նաեւ, որ այն Սլկունի տոհմանվան ծնունդ է: Համեմատութեան համար նշենք «Գնունի-Գնել» (2) և «Աբեղեան-Աբեղոյ» (35) Խորենացու մոտ շկայացած ստուգաբանութիւնները:

(34). Սլկունի-Սլաք ստուգաբանական զույգը բնութագրելով Խորենացին ավելյացնում է. «Այսպէս և ի նոյն իրս և ղՄիանդակն անդառնալի. և ի սմանէ Մանդակունիք» (II, 8): Այստեղ պարզ չէ, թե ինչ նկատի ունի Խորենացին ասելով՝ «Այսպէս և ի միևնոյն իրս», և թե արդյոք նա չի՞ բխեցնում «անդառնալի» (հաստատուն, անդիջող) որակումը Միանդակ անձնանունից, որի ծագումն Աճառյանն անհայտ է համարում (ՀԱԲ, III, 330), բայց որն իր կերտվածքով իրանական է թվում: Փաստորեն այդ անունը միայն Խորենացին է հիշատակում, քանի որ Սամուել Անեցու մոտ եղած հիշատակությունը սոսկ կրկնում է Խորենացուն:

(35—36) II, 7. Վաղարշակը կարգադրում է լինել «...ղԳաւաղ ոմն անուն ի վերայ կուտից, և ղԱրէլ սպասարար և դահարար. և շէնս պարզէն յողա, յորսց անուն կոչեն. սպպէս և նախարարութիւնքն՝ Արեղեանք և Գաւեղեանք»:

² Գ. Բ. Զահուկյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լիզվական աղբյուրները.— «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1991, էջ 61 (այսուհետև՝ Զհ. 81):

³ A. Perikhanian. Une Inscription araméenne du roi Artasès trouvée a Zanguezour (Siwnik').—Revue des études arméniennes, N. S., tome III, 1966, p. 18, 22.

խոստացան, և կարգէ զնա նախարար ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր Մամիկոնեան»։ Մլուս դեպքում Խորենացին այս տոհմը անվանում է «Մամիկոնեան», առանց նշելու, ո՞ր այս ձեր ծագում է «Մամգոնեան»-ից։

«Մամիկոնեան» տոհմական ստուգաբանությունն, այսպիսով, եռաստիճան է. «Մամիկոնեան» ստուգաբանվում է «Մամգոնեանով», սա էլ՝ «Մամիկոնով»։ Անանունի տարրերակով այն ստուգաբանված է զույգ՝ Մամիկ և Կոնակ անուններով։ Մամիկ անունը, եթե հետևենք Մարքվարտին, հիշատակում է, դեռևս Տիրիան Մեծի կապակցությամբ, Ապպիանոսը («*Ann. Nithr*, 84, 86)՝ *Μαμακίου* (Մանկայոս) ձևով (Մամիկ>Մամկայ՝ սեռ. հոլ., Մամկայոս>Մանկայոս)»։

Աճառյանը (ՀԱԲ, III, 184) Մամգոն անունը համեմատում է չինական Մաո-ցւո ռազմավարին արիական այլազգիների իշխան» կամ *gun-Man*՝ «իշխան մաների» անունների հետ։

(42) II, 90. «Բայց թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զգլուխ որդւոցն Կամսարայ զԱրշաւիր՝ զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա ուրէ յանուն հօրն, և կարգէ ի թիւ նախարարութեանց»։ Այնուհետև, Վրթանեսը «յանձն առնէ զաշխարհս Արշաւրի Կամսարականի» (III, 10) և այլն։ «Կամսար» անվան ստուգաբանությունը տե՛ս (11)։

(43) I, 31. «Զարեհ. ի սորա զարմից է որ Զարեհաւանիցն կարդան տղոք»։ Այնուհետև, II, 8. «Սապէս և զԱռաւելեանսն և Զարեհաւանեանսն պաւալ ի զարմից առաջնոց թագաւորացն՝ կարգէ ի նոյնանունս աւանս»։

Սույն աշխատության մեջ, ինչպես նշվել է սկզբում, մենք տեղանուններից ծագող տոհմանունները, օր. «Մոկացի», «Կորդուացի», «Ակէացի» և այլն, չենք մոտրել ստուգաբանությունների շարքը։ Սակայն «Զարեհաւանեան» տոհմական պարագան այլ է։ Հետաքրքրական է, որ Խորենացին առաջին հաղորդման մեջ (և ընդհանրապես) առանձին չի հիշատակում տոհմական մեջ առկա «Զարեհաւան» քաղաքանունը, տոհմը ծագեցնելով անմիջականորեն Զարեհից։ Երկրորդ հաղորդման մեջ նա միայն ակնարկում է նման մի «ավանի» գոյություն փաստը։ Նույնը և «Առաւելեանների» նկատմամբ, որոնց տոհմական հետ կապված որևէ տեղանուն մեզ, սակայն, հայտնի չէ։

Ստուգաբանությունների երկրորդ խմբի երկրորդ ենթախումբն ընդգրկում է այնպիսի անձնանուններ, որոնք ստուգաբանված են նույնպես անձնանուններով։

Դրանք են.

44. Դոմեւտ—Դոմեւտիանոս

45. Արգաւան—Արդամ

46. Բազարատ—Բադադիա

47. Աշոտ—Ասուդ

48. Վարազ—Վաղարիա

49. Սմբատ—Շամբատ

50. Յապետոսթէ—Յաբեթ

51. Մերոզդ—Դոմեւ

52. Սիրաթ—Թիրաս

53. Թակլադ—Թորգոմ

54. Արջամ—Արշամ

(44). II, 54. «Զայս կամելով Երգել յառասպելոն՝ Դոմեւտ գոմն առնել կէտալ, որ է ինքն կայսր Դոմեւտիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և զզօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն»։

⁴ J. Marquart. *Eransahr nach der Geographie des P. Moses Xorénaci*. Berlin 1901, S. 177.

Այստեղ հատկապես հետաքրքրական է, ե տյն հանդամանքը, որ խորենացին իր ստուգարանական համակարգը (աշխարհը) անմիջականորեն կապում է իր աշխարանական, աշխիւրն՝ ստասպելական, համակարգի (աշխարհի) հետ։ Այս մասին մանրամասն կիստավի ստորև։

(45) 11, 51. «Այս Արգամ է, որ յառտուպելին Արգատանն անուանի»։ Ասվածից հաւանելու չ'ի պարզվում ստուգարանության ուղղութիւնը։ Հետեւելով, սակայն, նախորդ օրինակի տրամաբանութեանը, դերերը բաշխում ենք այսպես. «Արգատան»՝ ստուգարանող, որպէս առասպելով վկայված անուն, և «Արգամ»՝ ստուգարանող, որպէս խորենացու կողմից ներդրոված տարր։ Արգամ անունը հիշատակում է միայն խորենացին (նրան հետեւելով՝ Ուխտանեսը)՝ ԱՃ., ՀԱԲ., 271։

(46—49) 11, 63. «Բայց զիտեա, զի ի թողուլ աղդին Բաղրատունեաց զօրէնս հարցն՝ չախ խժական ժառանգելին յարջորջումն—Բիրատ և Սմրատ և այլ աշտպիսի կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչին յառաջ քան զուրանայն—Բազադիա, Տուրիա, Սենեբիա, Ասուդ, Սափաաիա, Վազարիա, Ննանոս և ինձ թուի, թէ որ աշտմոց կոչին Բաղրատունիք Բազաբա»։ Բազադիա է, և Ասուդ՝ Աշտա. զոյնպէս և Վազարիա՝ Վարադ, որպէս Շամբատ՝ Սմրատ»։

Այստեղ ստուգարանության ուղղութիւնը պարզ է, խորենացին ստուգաբանում-պարզաբանում է իրեն ժամանակակից անվանաձևերը զրանց նախնական տեսքերով։ Հաստիկ աշտպիսի է արժանի «և ինձ թուի...» արտահայտութիւնը, որով Պատմահայրը, ի տարբերութիւն ստուգարանութունների պահին իրեն ընդհանրապես հաստիկ կարող պնդումների, այլալ շարի նկատմամբ չի թարցնում իր սուրյակիով մոտեցումը։ Այդպիսի ուրիշ վկայեր էլ կան, և մենք ստորև կանգնազատմանը այդ ետեւութիւն։

Գալով թվարկված նախնական անվանաձևերի՝ Մովսէս խորենացու տեսագաշատ հայտնվելու խնդրին, կարող ենք վկայակոչել միայն Աճառանի մի ետև գիտադրութիւն, թողնելով եզրակացութիւններն ընթերցողին։ «Բոք որ Բազարատ անվան պր։... ձևն է Բազաձաձա» (ՀԱԲ., I, 354)։ Մյուսը՝ Շամբատի վերաբերելը՝ «Իբրե հրեական անուն զիտէ նաև Միւս. Ասորին» (ՀԱԲ., IV, 137)։ Մյուս վկայութիւնները կրկնում են խորենացուն։

(5) — 53) 1, 9. «Արդ ի նոյն մասենէ (Մար Աբաս Կաթինայի—Գ. Ս.) սկսեալ ասացից. Յապետոսթէ, Մերոդ (աարընթերց.՝ Մերոդ), Սիրաթ, Բակլադ. որ է Յարեթ, Գոմեր, Բիրատ, Բորգում»։

Ստուգարանության ուղղութիւնն այստեղ ակնհայտ չէ։ խորենացին ներկայացնում է այդ երկու քառյակը որպէս զուգահեռ անվանաձևեր, սկիզբն ստանալով հայտնական, մյուսը՝ Մար Աբասի մատչանիդ։ Սակայն «Յապետոսթէ» անունը, քառ խորենացու, կա նաև Բերտայան Սիրիլյայի հետևյալ հաղորդման մեջ. «Յառաջ բան զրուրդն, ասէ, և զբաղմարաբառն լենել ձառնի աղդի մարդկան... Ջրուանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինելին իշխանք երկրի»։ խորենացին անմիջապէս ամբողջում է՝ «Որ ինձ թուի Սևմ, Քամ և Յարեթ» (I, 6)։

Այդ «ինձ թուի»-ն թերևս հուշում է, որ ստուգաբանվող տարուն ալստեղ «Յապետոսթէն» է. իսկ ստուգարանող-բացատրողը՝ Յաբեթը, և ալդ մոտեցումը կարելի է մակաբերել նաև վեր թվարկված քառյակի մյուս երեք անվանների վրա, ինչպէս և մենք արել ենք ցուցակում։

«Յապետոսթէ» ձևը, սկսած Գուաշմիդից, համարվել է թյուրիմացական, հնչարիտեն և, համաձայն, է։ (Հունարեն յαπετοσ-ից. որտեղ -σ մասնիկը կցական շաղկապ է ներկայացնում)։ Մյուս անուններից՝ Մերոդը՝ Գոմերն, ետև «Սիրաթ»՝ Բիրատի գրաշրջութիւններն են (αυαγραμα)։ «Բակլադի» ծագումը դժվար է բացատրել։

(54) 11, 24. «Արգամ, որ է Արշամ»։ Նախորդի պէս այստեղ ստուգարանութիւնն ուղղութիւնն ակնհայտ չէ։ Հայտնի է, որ այլալ համատեքստում «Արշամի» ի հայտ գալը արհեստական բնույթ է կրում։ Այն ծագում է ասորի

վարքագիր (արտաբերության) հիշատակած (հորենացու մոտ՝ Դեբուբայ) ասորական «Արգար Ուկկամա (Ուխխամա)» անվանումից, որ նշանակում է «Ան Արգար», որը նրա շարադրած վարքի հայերեն թարգմանության մեջ հասած տեքստում դարձել է «Արգար Արշամայ», ծնունդ տալով Արշամ անունով թագավորին: Այստեղ կարելի է ենթադրություն անել թյուրիմացության ծագման վերաբերյալ: «Արշամ» անվան մեջ կարելի է տեսնել «արշն» մասնիկը, որ նշանակում է «մութ սե», «թանձր սե» ըստ Ստ. Մալխասյանի (ՀԲԲ, I, 280), և «սե»՝ ըստ Աճառյանի (ՀԱԲ, I, 335): Բարդ բառերում այն սովորաբար ներկայանում է յրիվ կազմով (արշնագուն, արշնագուռ և այլն), բայց Աճառյանը տեսնում է այն նաև «արշասպ» բառի մեջ (նույն տեղում), այսինքն, առանց «ն» վերջավորության, ինչը կարելի է ենթադրել նաև «Արշամ»-ում: մականվան մեջ, որը վերածվել է հայրանվան: հորենացին, թերևս, ունեցել է երկու տարբերակ և ընտրել է Արշամ անունը որպես սովորական, մանավանդ, որ կա հայոց այդպիսի արքայանուն (Արշամ՝ Մոսիսի թագավոր՝ մ. թ. ա. II դարի կեսերին):

Անդրադառնալով այժմ երկրորդ խմբի երրորդ ենթախմբին, որը ամենադժվարագին է: Այստեղ հավանաբար են անձնանուններով ստուգաբանված անդանուններ: Դրանք նպատակահարմար է բաժանել չորս մասի՝ աշխարհագրական բաղադրով, ցուցադրով, նպատակով: Առաջին մասը բաղկացած է երկու միավորից, որոնցից յուրաքանչյուրն ընդգրկում է ողջ Հայաստանը:

55. Հայք (որպես երկրանուն) — Հայկ

56. Արմէն/Արմէնիկ (երկրանուն) — Արամ

(55) 1, 11. «Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնույն մերոյ Հայկայ՝ Հայք»:

Այս ստուգաբանությունը առկա է և Անանունի մոտ՝ «Իսկ երկիրն ըստ նմին (Հայկ — Գ. Ս.) պատշաճի կոչեցաւ անուն Հայք, որ են հայազամբբ հանդերձ» (էջ 49): Այս ձևակերպումը նույնիսկ ավելի հարուստ է, քանի որ երկրանվան հետ մեկտեղ ընդգրկում է և «հայ» ցեղանունը:

Որքան մեղ հայտնի է, «հայ» ցեղանվան և «Հայկ» անձնանվան կապը բոլորի կողմից բնորոշված լինելով հանդերձ, նրանց լեզվաբանական փոխառնությունը դեռևս դիտարկանալիս համոզիչ կերպով բացատրված չէ:

(56) I, 12. «Արամայ բաղում գործք քաջութեան պատմին... և ընդարձակել զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. որոյ անուն և զաշխարհս մեր անուանեն ամենայն ազգք, որպես Յոյնք՝ Արմէն, իսկ Պարսիկք և Ասորիք՝ Արմէնիկք»:

«Արամ» անձնանվան՝ հորենացու Պատմության մեջ ներկայանալու հանդամանքները դեռևս բացատրված չեն: Իրեն հնարավոր տարբերակներից՝ ա) ծագում է Աստվածաշնչի Արամ՝ «արամեացիներ» անձնավորված ցեղանունից, բ) Ուրարտուի թագավոր Արամուից և գ) հնագույն հայկական առասպելից, ինչ առավել հավանական է թվում վերջինը:

Գ. Զահուկյանի կարծիքով «Սեբեոսը (Անանուն — Գ. Ս.), ի տարբերություն հորենացու, «արմեն» անվանումը կապում է ոչ թե «Արամ», այլ «Ար(ա)մանեակ» (Արմենեակ, Արմենակ) անվան հետ»¹, Թեև Անանունի մոտ նման ստուգաբանություն չկա, բայց ալոպես մտածելու հիմք են տալիս նրա հետևյալ արտահայտությունները. «ազգ Արամեանական», «սրգիք ազգածինն Արամեանական» և այլն, ի տարբերություն հորենացու «Արամազենայք», «արք Արամեանք», «Արամեան աղն» արտահայտությունների:

¹ Հարությունյանի գիտնադիր զորի Եղևիտյ, Թուրք Արգարու. Վենետիկ, 1868, էջ 4.

² ՏՃ՝ Գ. Խ. Ուրարտու. Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանի և Մովսես հորենացի. Երևան, 1966, էջ 124 և հետ.

³ Գ. Զահուկյան. Հայոց լեզվի պատմություն, նախադրալին ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 286:

Ենթախմբի երկրորդ մասն ընդգրկում է Վանա լճի ավազանի տեղանունները Դրանք են.

57. Սիմ (լեռ)—Սևմ

58. Տարաւն (Տարօն)—Տարբան

Մեր հետազոտության շահագրգռություններից էին Սիմ և Տարաւն լճերի անունների ծագումը, այսինքն՝ Վանա լճի ավազանին վերաբերող վերք և ստորև հիշատակվող նաև մյուս տեղանունները՝ իրենց հերթական համարներով: Դրանք են. Հարբ-Հարբ (հայեր) (17), Հայբ (դասաակերտ)-Հայբ (հայեր) (83), Հայոց ձոր-Հայբ (հայեր) (84), Գերեզմանք (Գերեզմանակք)-Բելի հետահարման վայրը (18), Ցրօնք-Սևմի՝ իր որդիների հետ բաժանվելու վայրը (19), Այսպիսով, սույն առարածի համար կա ընդամենը յոթ ստուգարանված տեղանուն:

(57) 1, 6. Սևմ, «Կիսկալ գաշտի միում փոքու առ երկայնանստի միով լերամբ, զհոռոյ ընդ մէջ նորա անցանկով... անուանէ յանուն իւր զլեռնն Սիմ»: Աստվածաշնչական Սևմ անունը որն է մեկնարանություն չի պահանջում:

(58) 1, 6. «Բսկ ի կրտսերայունից որդուսն նորա (Սևմի—Գ. Ս.) Տարբան անուն... բնակէ անգէն ի նոյն գետեղեր, յորոյ անուն և զգատուն անուանէ Տարաւն (Տարօն)»:

«Տարբան» անունը Աստվածաշնչում չկա, այն հայտնվում է միայն Խորենացու մոտ:

Երրորդ մասում ընդգրկված են Արարատյան դաշտի և նրա շրջակա երկրամասերի (հյուսիս-արևելյան Հայաստան) առարածի տեղանունների ստուգաբանությունները: Դրանք են.

59. Արտգած—Արամանակ

60. Արմախի—Արամայիս

61. Երասխ—Երաստ

62. Շիրակ—Շարայ

63. Մասիս—Ամասիա

64. Փառախու—Փառոխ

65. Յոյակերտ—Յոյակ

66. Գեղ (լեռ)—Գեղամ

67. Գեղարբունի (գաւառ)—Գեղամ

68. Գեղարբունի/Գեղամայ ծով—Գեղամ

69. Գեղամի (դասաակերտ)—Գեղամ

70. Գառնի—Գառնիկ

71. Սիւնիք/Սիսական—Սիսակ

72. Արարատ/Արայի դաշտ—Արայ

73. Աղուանք—Աղուս (մականուն)

74. Վայկունիք—Վայկուն

75. Վանանդ—Վուրկամ Վինդ

76. Արշարունիք—Արշաւեր

Նույն կարգով, ինչ որ նախորդ մասի կապակցությամբ, ավելացնենք այստեղ նաև սույն առարածի՝ Խորենացու բոլոր իմաստն կամ ցեղանվան ստուգաբանած մյուս տեղանունները՝ իրենց ցուցակային համարներով: Դրանք են. Բաղարան-բուլին (20), Մարմետ-«մառ ամատ» (81), Մարայ մարդմարեր (82), Եռուանդավան-վանել (22), Մենկոյ-կենդանիների բազմութուն (24), Բեռված ցուցակի հետ միասին ուտագվում է 23 տեղանուն:

Այս ցուցակում ներկայացված անուններից առաջին 15-ը (59—73) Խորենացին ծագեցնում է Արամայի և նրա սերունդների հետ կապված ստուգաբանություններով (Այստեղ չենք խոսում մարաբասյան պորբլմի մեջ): Մենք հավանաբար վիճարկելու, ինչպես որ բազմաթիվ անգամ արված է ոտկա դրականության մեջ, Պատմահոր այս պնդումը, համաձայն-

վելով Գ. Ջահուկյանի այն տեսակետին, որ «խորենացին այս անունները ոչ թե հորինել է, ինչպես կարծում են որոշ քննադատներ, այլ վերցրել գերազանցապես ժողովրդական ավանդություններից և օտար աղբյուրներից» (Ջահ., 81, էջ 51)։ Սա բնորոշում է Ջահուկյանի ծանոթագրությունն է հաջորդ շարադրանքի համապատասխան մասի համար, որին տեղեկություն կավելացնենք անհրաժեշտ մանրամասները։ Կարևորագույնները գրանցից վերաբերում են Անանունի (Սեբեոսի) մոտ նույն այդ անունների կապակցությամբ առաջարկված ստուգաբանություններին, անկախ այն բանից, թե դրանք համընկնում են խորենացու առաջարկներին, թե տարբերվում նրանցից։ Նշենք, որ վերը «Հայք»-Հայկ և «Արմէնյանք»-Արամ գույքերի կապակցությամբ Անանունի տվյալները արդեն բերվել են։

(59) 1, 12. «Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամանեկայ՝ շինէլ մասն ինչ ի հիւսիսոյ կողմանէլ դաշտին, և զոտն լերինն ի նոյն կողմանէլ, և զլեռանն անուանէլ յանկապոյն իւր անուն Արազած և զկալուածսն՝ ոտն Արազածոյ»։

Նշելի է խորենացու հատուկ անդրադարձումն իր առաջարկած ստուգաբանության հնչյունային որակին, («յանկապոյն», այն դեպքում, երբ նմանությունը իրականում չենք է)։

Անանունը ևս նշում է, որ «Արամենակ բնակէլ անդ, և շինէլ զերկիրն կալուած ժառանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեռնակողմն և առապար» (էջ 50), սակայն այստեղ չի հիշատակում Արազած լեռը, այլ միայն հետագայում (էջ 52) և այլ կապակցությամբ։ Անանունի մոտ Արամենակի հիշատակումների կապակցությամբ տես վերը (56)։

(60—62) 1, 12. «Իսկ որդի նորա (Արամանյակի—Գ. Ս.) Արամայիս շինէլ իւր տուն բնակութեան ի վերայ ոստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, և անուանէլ զնա յիւր անուն Արմաիւր. և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Երաստայ (տարբերակը՝ Արասայ)՝ Երասիս։ Եւ զորդի իւր զՇարայ, զյոյովածին և զշատակեր, առաքէլ ամենայն աղիսի իւրով ի զաշտ մի մոտաւոր, արգաւանդ և բերրի... յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանեալ Շիրակ։ Վասն որոյ թուի արդարեալ առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջկաց. «Թէ քո Շարայի որկորն է՝ ասին, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»։

«Արմաիւր»-Արամայիս ստուգաբանությունը՝ «Արմաիւր» տեղանվան որոշ փոփոխություններ՝ առկա է և Անանունի մոտ, այն է՝ Արամայիւր-Արամայիս. «Արամայիս շինէլ իւր ի վերայ գետեզերն տուն բնակութեան, և անուանէլ զանուն նորա ըստ անուան իւրոյ Արամայիւր» (էջ 50)։

«Շարայ» անունը Աճառյանը (ՀԱԲ, IV, 150) հարցականով համեմատում է պարսկերեն شارا «շատակեր» բառի հետ։

Եղակի դեպք է, երբ խորենացին հիմնավորում է իր առաջարկած ստուգաբանությունը գեղջուկներից լսած «առասպելով» (առածով)։

(63—65) II, 12. «Ամասիա (Արամանյակի որդին—Գ. Ս.) բնակեալ յԱրմաիւր՝ յետ ամաց ծնանի զԳեղամ և յետ Գեղամայ՝ Վփառոյս արի և զՅուլակ... և շինէլ ...երկուս տունս... Եւ ետ զնոսա ժառանգութիւն երկուց որդուց իւրոց... յորս բնակեալ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ի Փառոսիոյ՝ Փառաիւտ, և ի Յոլակայ՝ Յոլակերա։ Իայց զլեռանն՝ Ամասիա անուանէլ իւրով անուամբ Մասիս»։

Ամասիա անունը աստվածաշնչական է։ Գալով Մասիս անվան ստուգաբանությունը, ապա Անանունը միանգամայն այլ, Ամասիայի հետ կապ չունեցող, տարբերակ է առաջարկում, թեև նրա անունը այլ կապակցությամբ հիշատակվում է։ Ըստ Անանունի, Աբրահամի ընդծին Մարսեակը, փախչելով Խառակից, «եկեալ բնակեցաւ առ ուտամբ երկուց լերանցն որ հային հանդեպ մեծի դաշտին Արայի, յԱրազած կատարն և ի Գեղ լեռան։ Եւ անուանէլ զլերինս յանուն իւր, որում Ազատն կոչեն լեռան» (էջ 52)։ «Ազատն», ինչպես հայտնի է, Մասիսի սովորական ածականն է։

Անանուներ ստուգարանում է նաև Փառսխա և Փառակտն տեղանունները՝ Փառսխ անձնանվամբ. «Փառսխ, նա է նղիաղար, և Փառսխտ կոչեն զտեղի բնակութեանն, և Փառսխանն՝ զաշտ որսոց և արշատանաց նային» (էջ 52):

Աճառյանը Փառսխ անվանը վերադրում է իրանական ծագումը՝ *paṛsax* — «երջանիկ» բառից:

(66—68) է, 12. «Իսկ Գեղամ... զնայ զմիւս յերամբն արեւելեան հիւսիսոյ, յեղր ծովակի միոյ, Շինէ զեղր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեւոնն անուանէ Գեղ, և զշինոն՝ Գեղարքունի, որով կոչի և ծովն»:

Անանուներ նույնպես հիշատակում է Գեղամին (էջ 50) և Գեղ լեռը (էջ 52), բայց ստուգարանական կապակցություն չի դնում:

Խորենացու աղբյուրից երևում է, որ ծովը (խոտքը Սևանա լճի մոտին է) նույնպես անվանվել է Գեղարքունի Այլ տեղերում երկիցս (II, 46 և III, 46) Խորենացին անվանում է այն «Գեղամայ ծով»:

Աճառյանը Գեղամ անվան մասին դրում է (ՀԱԲ, I, 452). «Հնից հայտնի է միայն մեկ անգամ, ծագումը՝ կամ իսպրյան (ուրարտական, տղայիս է հակված մտածելու նաև Ջահուկյանը, Ջահ., 81, էջ 54) կամ Գեղամա (ծով, լեռ) տեղանունից»:

(69—70) I, 12. «Բայց ինքն Գեղամ... ի ձորակի միում ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ի Գառնկայ թոռանէ նորա անուանեցաւ Գառնի»։ Աճառյանը (ՀԱԲ, I, 446) և Ջահուկյանը (Ջահ., 81, էջ 55) Գառնիկ անունը համարում են «զատն» բառի փաղաքշական ձևը։ Հմմտ. «գառնուկ»։ Գառնին, բոտ ն. Հարությունյանի, ծագում է ուրարտական Գիառնիանի տեղանունից, որ միանգամայն հավանական է⁹:

(71) II, 12. Գեղամի որդի Սիսակը «յնու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ, և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք, այլ Պարսք յրստակագոյնս ևս Սիսական կոչին»:

Սիսակ անվան ծագումը Աճառյանը (ՀԱԲ, IV, 525) համարում է անհայտ։ Ուշադրության արժանի է Խորենացու դիտողությունը («յրստակագոյնս») «Սիսական» ձևի կապակցությամբ (տես նաև 59):

(72) I, 15. Շամիրամը «Գայ հասանէ տազնապաւ ի զաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ»:

Նույն ստուգաբանությունն առկա է նաև Անանուների մոտ. «Արայն Գեղեցիկ, որով անուն իսկ զաշտին այնորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարատ» (էջ 50): Հիշատակում է նաև «գաշտն Արայի» (էջ 51):

«Արայ» անունն, անշուշտ, ծագում է առասպելից:

(73) II, 8. Սիսակի մասին. «և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա»։ Մականվան հետ կապված ստուգաբանություն տես նաև (15)՝ «Սոսանուեր»:

Սրանով ավարտվում է Արամանյակի և նրա սերունդների դեպի հյուսիս-արևելք տարածվելու մասին առասպել-ավանդության հետ կապված տեղանունների ստուգաբանության շարքը:

(74) II, 14. Տիգրան թագավորի մասին. «Առեալ գերի բազում և ի Հրէից՝ նստի շուրջ Պտղոմայիդ քաղաքաւ Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ... ինչս բաղումս տալով՝ զարծոյց զնա անտի։ Քանզի էր լուեալ համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խռովէր զերկիրն Հայոց, զլեւոն ամուր կայեալ, որ մինչև ցայժմ յանուն յեղուզակին կոչին Վայկունիք»:

Այս պատմությունը Խորենացին առել է Հովսեփոս Փլավիոսի «Հրեական պատերազմի մասին» գործից, որտեղ կարդում ենք (I, 115, 116). «Իսկ

⁸ Փառականի մասին տե՛ս Պատմութիւն Սերէոսի, ծան. 39.

⁹ Н. В. Арутюнян. Топонимика Урарту. Ереван, 1985, с. 62.

Այլըստանդոտան ...Հալոց թագավոր Տիգրանին, որը բանակել էր Պտղոմայիս քաղաքի առջև և պաշարել այնտեղ (փակված) Կլեոպատրային, դաշինքով ու նվերներով Հեռացրեց, Իսկ Տիգրանը Լուկոլլոսի արշավանքների հետևանքով տանն սկսված անկարգությունների պատճառով, վերացնում է պաշարումը և հասնում Հալաստան¹⁰։

(75) II, 6. Անփայտ և Վերին Բասեանը յայտով ևսն հատուածի Վղըն-դուր Բուլղարայ Վնգայ, բնակելոյ ի տեղիսն՝ յանուն նորս անուանեցաւ Վա-նանգա։

Սա ալզ անծի միակ հիշատակությունն է, և ուղիղ հոլովով նրա ներկա-յացման բացակայությունը թույլ չի տալիս դատել սղված ձայնավորի մա-սին՝ ու կամ ի (Վունգ, Վինգ)։

(76) II, 90. Ռակ Արշաիր (Կոմսարականը—Կ. Ա.) առաւել սիրեալ զգաւառն՝ յիւր անուն կոչէ Արշարունիս։

Ստուգաբանությունը կամ տոհմական է կամ որսականում է Խորե-նացուն¹¹։

Տեղանունների՝ անձնանուններով ստուգաբանման շորորոգ մասը կազ-մում են այնպիսիները, որոնք ցրված են Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր ծայրերում և նույնիսկ մեկը՝ նրա սահմաններից դուրս։

77. Զարուանդ—Զրուտն

78. Մաժաք—Մշակ

79. Մանեայ այր—Մանի

Ըստ նախորդ օրինակների, այստեղ ևս ավելացնում ենք նույն կարգի, այսինքն՝ ցրված, սակայն բոլոր իմաստի ստուգաբանված տեղանունները, որոնք են՝ Բագաւան/Բագնաց աւան-բագին» (21) և Որթք-«որթ» (կողով) (23)։ Ընդամենը հինգ տեղանուն։

(77) I, 6. Քանդի կոգմանք արեւելից Զրուտն զՍեմ կոչեն, և Զարուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև ցայժմ։

Զրվանը, որ իրանական դիցաբանության մեջ ժամանակի և ճակատագրի աստվածն է, որը ծնել է թե՛ Ահուրամադդային՝ բարու, թե՛ Ահրիմանին՝ չարի մարմնացումը, այստեղ նույնացված է աստվածաշնչական նույն որդի-ներից Սեմի հետ։

(78) I, 14. «Իվ զդաստակերտն, զոր յանուն իւր շինեաց Մշակ կողմնա-պետն Արամայ... անուանէին հինքն աշխարհին Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախոսել»։

Բավական հետաքրքրական է, որ Կոստանդին Միրանաձինը պահպանել է նմանօրինակ մի տեղեկություն, այն է՝ «Կեսարիա մայրաքաղաքը, որն իր անունը պարտական է մեծ Հուլիոս Կեսարին, նախապես կոչվում էր Մազա-կա, կապագոյությունների նախաձայր Մոսոխի անունից»¹²։ Նշենք «ոչ կարե-լով ուղղախոսել» արտահայտությունը՝ որպես Խորենացու՝ իր ստուգաբանու-թյուններին տված հազվագյուտ ծանոթություններից մեկը։ Տես և (59 և 71)։

(79) II, 91. Քանդի էր կին ոմն անուն Մանի, յընկերաց սբբոց Հոհի-սիմեանց որ... բնակեցաւ ի լերինս յասոսիկ... վասն որոյ կոչեցաւ անուն լերինն Մանեայ ալոք»։

«Մանի» որպես իգական անձնանուն կիրառված է միայն Մովսես Խորե-նացու մոտ։

10 Հ ո վ ս և ս յ ո ս փ լ տ վ ի ո ս. Թարգմ. Ա. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 35։

11 «Արշաիր» անվան մասին տե՛ս Գ. Ս ա ռ զ ս յ ա ն. Հայկական տարաշրջանի Հա-լաստանը և Մովսես Խորենացին. Երևան, 1966, էջ 125 և այլու։

12 Կոստանդին Միրանաձին, Թարգմանությունը Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1970, էջ 168 և ծան. 36։

Վերջին, հրրորդ խումբը ամենափոքրն է, այն ընդգրկում է ստուգարանության ընդամենը 5 օրինակ և պարունակում է ըստ ցեղանունների ստուգարանով հաստով անուններ: Այս խումբը բաժանվում է հրկու ենթախմբի (բացակայում են անձանունների ստուգարանություններ): Դրանցից առաջինը նախարարական ընդամենը մեկ տոհմանուն է պարունակում:

80. Մուրացեան—մար (մարացուց տէր)

(80) 11, 8. «Քանզի ոչ տսեն հաճապեաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարցուցն տէր»:

Նշելի է, որ Գահնամակի մեղ հասած տեքստում Մուրացեան տոհմանունը ներկայանում է «Մարացեան» տեսքով: Հավանաբար խորհնացին աչքի առաջ է ունեցել նման մի տարրերակ հս և կատարել իր ընտրությունը հօգուտ «Մարացեանի», բանի որ այդպիսի ընթերցումը ճշի պատմաառասպելական մեկնարանություն հնարավորություն է տալիս, որին մասամբ կծանոթանանք ստորև:

Երկրորդ ենթախումբը պարունակում է ըստ տեղանվան ստուգարանություն: Դրանք են՝

81. Մարմէտ—մար ամատ (պարսկերեն՝ «մարը եկավ»)

82. Մարաց մարդ—մարերի մարդ»

83. Հայք (դաստակերտ)—«Հայք» («Հայեր»)

84. Հայոց ձոր—«Հայք» («Հայեր»)

(81) 11, 46. Արաաշեսը, «հասեալ ի դաստակերտն Երուանդայ (նրվանդակերտ—Գ. Ս.) և միարան դռնամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ «մար ամատ», որ թարգմանի Մարս ևկն... Յայս ի սոյն ձայն անուանեցաւ դաստակերտն Մարմէտ»:

Մենք արդեն ձանոթ ենք խորհնացու ստուգարանական «թարգմանական» մեթոդին Ամատունի տոհմանվան (7) և Կամսար անձնանվան (11) ստուգարանություններից: Այս դեպքը միաժամանակ դրսևորում է իր հիմքում ընկած նաև «կրկնակի ստուգարանություն» մեթոդը:

(82) 11, 46. Արաաշեսը «անուանեաց զհովիտն, ուր ի վերայ դիակացն բանակեցաւն՝ Մարաց մարդ»:

«Մարաց մարդը» խորհնացին ստուգաբանում է «մար» ցեղանվան միջոցով, առանց, սակայն, այն առանձին հիշատակելու, որը և ավելորդ կլինի տեղա համատեքստում, ուր խոսվում է նաև «Մարմետի» մասին: Խնդիրն այստեղ այլ է: XIII դարի հերթ արձանագրություններում այդ տեղանունը մի դեպքում հիշատակված է խորհնացու ավանդած ձևով, մյուս երկուսում, սակայն, «Մարանց (ալսինքն՝ մայրերի) մարդ»¹⁸, որ ավելի իրատեսական է թվում: Չի բացառվում, որ խորհնացին, ունենալով հրկու տարբերակ, ընտրել է իր պատմությունը կերտելու համար հարմարագույնը: (Հմտ. Երուանդան (22):

(83—84), 12. «Բայց զտեղի ճակատում շինէ դաստակերտ և անուն կոչէ Հայք վասն յաղթութեան պատերազմին: Այնորիկ ազազաւ և դաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր»:

Ի տարրերություն «Հայք» հրկրանվան (59), որն բոտ խորհնացու դալիս է «Հայկից», «Հայք» դաստակերտը, ըստ համատեքստի, իր անվանումը ստացել է «Հայք» («Հայեր») ցեղանունից, ինչպես և «Հայոց ձորը»:

(Շարունակելի)

¹⁸ См. Г. Халатьянц. Армянский эпос в «Истории Армении» Мовсеса Хоренского. М., 1896, ч. II, с. 233.

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՄԵԶ*

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս **Գ. Ե. ՍԱՐԳՍՅԱՆ**

Դիտարկված 84 ստուգաբանական միավորները պատկանում են, ինչպես ասվեց սկզբում, այսպես կոչված «ժողովրդական» ստուգաբանության տեսակին, որը բնութագրվում է նրան մասնակից անունների կամ բառերի արտաբերին, զուտ հնչյունական նմանության պարագայով զուգադրմամբ և այդ հիմքի վրա նրանց կապի՝ մեկը մյուսից ծագելու հանգամանքի բացահայտմամբ:

Հայերեն շարաշահվելով մեր օրերի գիտականաշուրջ սիրողների կողմից, այն միանգամայն բնական է հորենացու և նրա ժամանակի գիտության համար և այդ իմաստով պետք է գիտահետազոտական մեթոդ համարվի:

Խորենացու մոտ հանդես եկող ստուգաբանությունների մեջ անշուշտ կան նաև իր սեփական առաջարկները, ե՛նրա որդեգրած միավորները: Ջանգվածաբար գատել դրանք մեկը մյուսից, հստակորեն առանձնացնել «դրսից» նրա սուած օրինակները դժվարին, իսկ ավելի ճիշտ՝ անհնարին գործ է նկատվում նաև Պատմահոր անսքող հակումը ստուգաբանությունների նկատմամբ, ինչպես և դրանց քանակությունն ու որակը, կանխավ կարելի է ենթադրել, որ դրանց մի ստվար մասը, հավանաբար՝ մեծամասնությունը, առաջարկված է հենց իր կողմից: Ինքը՝ Խորենացին, որոշ սուղ հնարավորություններ է ընձեռում այդպիսիները առանձնացնելու համար, սակայն հետևելով էլ դրանց, դժվար է հասնել որևէ երաշխավորված արդյունքի:

Ստուգաբանությունները, ճնշող մեծամասնությամբ, մատուցված են ուրպես օբյեկտիվ փաստեր: Դրանք հիմնականում ներկայացված են կամ ներգործական ձևով, օր., Սեմը, իր որդի Տարբանի անունով «զգալառն անուանի Տարան», կամ կրավորական ձևով, օր., Գառնի ձեռակերտն «Ի Գառնկայ... անուանեցա Գառնի» և կամ սրանց այլևայլ տարբերակներով:

Որոշ դեպքերում անվանակոչության փաստը չի արձանագրվում, այլ պարզապես ներկայացվում են ստուգաբանվող և ստուգաբանող տարրերը (երբեմն նույնիսկ իրարից հեռու), օր., «Աշտիշատ», հաջորդ գլխում՝ «յաշտից տեղիք» (25):

Խիստ սահմանափակ դեպքերում է, որ Խորենացին նշում է իր մասնակցությունը ստուգաբանությանը: Այսպես, նա գրում է. «Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծուի ունիս», իսկ այնուհետև՝ «Գիտեմ և զԳնունիսդ գինի ունիս», որտեղ «գիտեմ»-ը պիտի հասկանալ «կարծում եմ»: Երկու այլ դեպքում «գիտեմ»-ը փոխարինված է «ասեմ»-ով՝ «Ասեմ և զՍպարհալիսդ ի վերայ գենարանաց, և Հափունիսդ՝ բազէակիրս և բազէակայս»: Երկու անգամ էլ Խորենացին ստուգաբանությունների նկատմամբ կիրառում է «ինձ թուե» արտահայտությունը:

Բնականաբար, մենք չենք կարող միայն այս սակավաթիվ յուրացանքները վրա հենվելով առանձնացնել դրանց վերաբերող ստուգաբանությունները մնացած զանգվածից, և համարել վերջինս Խորենացու կողմից լիովին «դրսից» հավաքած, ուրիշների կողմից արված, ուստի և հրաժարվեցինք նման սահմանազատումից, գտնելով հանդերձ, որ այդտեղ շատ բան Խորենացուն է:

Այստեղ արժե, թերև, երկու լրացում անել: Առաջինը կապված է ստու-

* Սկիզբը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1998, № 1—2:

գաբանական յոթ դեպքի հետ (17, 41, 55, 60, 63, 64, 72), որոնք, բացի հորենացուց, ներկայացված են նաև Անանունի մոտ: Մենք գնահատում ենք այդ երևույթը՝ որպես երկու հեղինակների կողմից ընդհանուր աղբյուրի օգտագործման արգասիք: Սրան չի խանգարում այն հանգամանքը, որ նշված յոթից միայն հինգի ստուգաբանություններն են համընկնում երկու հեղինակների մոտ, երեքը՝ լիովին, երկուսը՝ փոքր տարբերությամբ, իսկ երկուսը չեն համընկնում՝ Մամիկոնեան—Մամգոն (հորենացի)—Մամիկ և Կոնակ (Անանուն) և Մասիս—Ամասիա (հորենացի)—Մարսեակ (Անանուն): Դիտելով այս երկուսը որպես հորենացու ներկայացրած ալլերտորանք, համեմատելով կարելի է ընդունել ողջ յոթնյակը որպես հորենացու «դրսից» առած փաստեր: Երկրորդ վերապահությունը վերաբերում է «ասեն» (ասում են, որ... իմաստով) բառով ներածվող երեք և «անուանեն»-ով ներածվող մեկ ստուգաբանություններին (վերջինը Արամի անունով մեր երկիրը այլ ազգերի կողմից Արմէն, Արմէնիկ անվանվելու վերաբերյալ): Սրանք էլ, դիտվելով որպես թեև անորոշ, բայց այնուամենայնիվ՝ հղումներ, թերևս պիտի դասվեն «դրսից» առածների թվին:

Այս բոլորը, սակայն, չեն հստակեցնում սահմանազատման խնդիրը և հնար չեն տալիս դասակարգելու ամբողջ նյութն ըստ «սեփական» և «դրսից առած» կատեգորիաների: Սակայն ներկայացված 84 ստուգաբանությունները դասակարգվում են մի շարք այլ կտրվածքներով: Առաջին երկուսը, բնականաբար, թելադրվում են ստուգաբանական միավորի երկու տարբերով, որոնք են ստուգաբանվողը (պասսիվ) և ստուգաբանողը (ակտիվ): Ստուգաբանվող կամ պասսիվ տարբերակի կողմի տեսակետից նշված դասվածքը բաժանվում է երեք մասի՝ տոհմանուններ (նախարարական)՝ 27 միավոր, անձնանուններ՝ 19, տեղանուններ՝ 38: Երեք մասի է բաժանվում այն նաև ստուգաբանող կամ ակտիվ տարբերի առումով՝ իմաստային՝ 25 միավոր, անձնանուններին՝ 54 և ցեղանուններին՝ 5:

Այսպիսին է ստուգաբանական միավորների ընդհանուր պատկերը, որը և ներկայացված է վերը բերված մեր ցուցակում: Այստեղ արդեն նշմարվում է Պատմահոր՝ իր ձեռքի տակ եղած հատուկ անունների զանգվածից նպատակալաց ընտրություն կատարելու սկզբունքը, որի ընդհանուր էությունն է, ինչպես կտեսնենք, քաղած նյութը օպտիմալ տարբերակով «Հայոց պատմություն» շարադրմանը ծառայեցնելու նպատակը:

Իրականացման մեթոդիկայի տեսակետից ևս ստուգաբանությունը բաժանվում է երեք խմբի: Ամենասովորականը և ամենարդգրվունը պարզ ստուգաբանության մեթոդն է, որի դեպքում ստուգաբանող բառը լիովին կամ մասամբ, կամ էլ որոշ չափով ձևափոխված վիճակում, հնչյունական առումով պարունակվում է ստուգաբանվող բառի ընդերքում (օր. Զինական—ձին, Մաժաթ—Մշակ, Վահունի—Վահագն): Սրանք կազմում են 66 միավոր:

Երկրորդը «թաքնված ստուգաբանությունների» մեթոդն է, որի դեպքում, ինչպես նշված է արդեն վերը (ՊՔՀ, 1998, 1—2, էջ 113), ստուգաբանող բառը անմիջականորեն չի պարունակվում ստուգաբանվող բառի մեջ, այլ ներկայացված է նրա մոտիկ կամ հեռու համարժեքով, կամ էլ նրա ֆունկցիոնալ նկարագրությամբ, օր. Սպանդունի—(սպանդ, որը բացակայում է)—գեներալ, Տուր—(տալ՝ «մատնել») —քսություն, Յրօնք—(ցրուել)—բաժանվել, գերեզմանք—«ուր անկաւ Բել»: Սրանց թիվը ութն է:

Երրորդը «երկդիմի ստուգաբանություն» մեթոդն է, որի դեպքում ստուգաբանվող բառը բառի երկու մասերը առանձին-առանձին են ստուգաբանվում, ըստ որում մի մասը կառող է սովորական, իսկ մյուսը՝ «թարնված» ձևով ստուգաբանվել (օր. Գնունի—գինի ունի, Աբգար—առաջ ալը, Մոգպաշտէ—մոգի աշակերտ): Սրանց թիվն էլ տասն է:

Խորհնացին ունեցել է մեթոդիկայի այլ, ավելի մասնավորեցողած ձևեր, երանգներ, որոնք կիրառվում զրահովում է, այսպես ասած, «ողկույսների» ձևով՝ «Ողկույսների» առաջացման հիմքերը շատ ալյազան են և, բացի այդ, նրանք կարող են խաչաձևվել, այսինքն նույն ստուգաբանական միավորը կա-

րող է տարբեր հիմքերով հանդես գալ մեկից ավելի «ողկույզների» մեջ: Բնութագրենք դրանցից մի քանիսը, չհավանելով սպառելու հորենացու ստեղծագործական կարողությունները:

Նախարարական տոհմանունների ըստ իմաստի ստուգաբանության դեպքերը երկու «ողկույզ» են կազմում: Մեկը բաղկացած է հինգ միավորից և հեղած է տվյալ տոհմի ներկայացուցիչների՝ արքունիքում կատարած պաշտոնի բնութագրման վրա, օր. «Ջիննավանսդ՝ ամառանոցաց պահակս և ձիննակիրս»: Մյուսը՝ երեք միավոր հուշեր է պահպանում տոհմի նախահոր մարմնական կամ ալլ առանձնահատկությունների մասին, օր. Դիմաքսյան—«դիմաց կէս» ստուգաբանությունը տոհմի նախահորը մարտում հասցված ահավոր վերքի մասին է վկայում:

«Ողկույզների» մի շարան կազմված է միևնույն անձի կամ իրի, որպես ստուգաբանող տարր, օգտագործման դեպքերից: Այսպես, «Բագին» բառով ստուգաբանված է երկու տեղանուն՝ Բագարան և Բագաւան (կամ՝ Բագնաց տւան), «Մար» ցեղանունով ստուգաբանված են Մարմէտ և Մարաց մարգ տեղանունները, այլև Մուրացեան տոհմանունը, Գեղամ անձնանունով՝ Գեղ (լեռ), Գեղարքունի (լիճ), Գեղարքունի (գավառ) և Գեղամի (դաստակերտ) տեղանունները: Հայք («հայեր») ցեղանվամբ՝ Հայք (դաստակերտ) և Հայոց ձոր (գավառ) տեղանունները: Պարսկերեն «ամատ» («եկավ») բառով՝ Մարմէտ («Մարը եկաւ») տեղանունը և Ամատունի («Որպէս թէ «Եկք») տոհմանունը:

«Ողկույզի» մի տարատեսակ է «կամ սար» (պարսկ. «կես գլուխ») և «դիմաց (դեմքի) կէս» (հայերեն) միանշանակ արտահայտություններով, համապատասխանաբար, Կամսարական և Դիմաքսյան տոհմանունների ստուգաբանումը:

«Ողկույզ» են Սեմ և Զրուան (ըստ հորենացու՝ նույն Աեմը՝ «արևելյան կողմերում») անձնանուններով Սիմ (լեռ) և Զարուանդ (գավառ) տեղանունների և Սիսակ ու «Աղու» (Սիսակի մականունը) անձնանուններով Սիսական (Սիսիք) և Աղուանք տեղանունների ստուգաբանությունը:

Մեթոդիկայի տեսակետից «ողկույզ» են կազմում Երուանդավան և Մարաց մարգ տեղանունները: Երկուսի մեջ էլ հորենացին, մեր կարծիքով, փոփոխություններ է մտցրել ստուգաբանությունը ապահովելու նպատակով. Երուանդ—աւան—ը դարձրել է Երուանդա(յ)ւան, և ստուգաբանել «վանել» բայով, իսկ «Մարանց»-ը դարձրել է «Մարաց» և ստուգաբանել «մար» ցեղանունով (22 և 82):

Սրանց հաղում է Հաւունի և Վահունի տոհմանունների կազմավորումը այլ աղբյուրներում հանդիպող և, հավանաբար ճիշտ, Հաւունի (Հաւենունի) և Վահունի ձևերից՝ «հաւ» և «Վահազն» բառերով ստուգաբանությունը դյուրացնելու նպատակով (4 և 37):

«Ողկույզներ» են նաև մի կողմից՝ Յաբեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ և մյուս կողմից՝ Յապետոսթե, Մերոզ, Սիրաթ, Թակլադ անունների ստուգաբանական համադրումը և Բագարատ, Աշուտ, Վարադ և Սմբատ անունների ծագեցումն ու ստուգաբանումն իբր հին հրեական Բագադիա, Ասուդ, Վաղարհա և Շամբատ անուններից:

Մենք արդեն ալլ առումներով ծանոթ ենք Ամատունի տոհմանվան, Մարմետ տեղանվան և Կամսար անձնանվան ստուգաբանություններին, բայց տրվելիք համադրության մեջ նրանք մի «թարգմանական ողկույզ» են կազմում՝ ստուգաբանված լինելով ամետ—«եկաւ» և կամ սար—«կես գլուխ» պարսկերեն բառերով: Ողկույզ են և Գին, Գնել, Սլուկ ու Աբեղոյ անձնանունները, որոնք, չօգտագործվելով հանդերձ Գնունի, Սլկունի, Աբեղեան նախարարական տոհմանունները ստուգաբանելու նպատակով, հանդես են գալիս որսիս պահեստային միջոցներ, և խաղում, հավանաբար, նշված տոհմանուններից ծնված անձնանունների դերը:

Կարելի է բաղմադնել «ողկույզների» թիվը, սակայն մեր թեմայի համար ավելի շահեկան է ներկայացնել նախորդի նման «չկայացած ստուգաբանումները»:

բանությունների» ևս մի երկանդամ «ողկույզ», որը, բնականաբար, բացակայում է մեր ցուցակում: Ռշտունի և Գողթնեցի նախարարական տոհմանունների մասին հորենացին գրում է. «Ոչ գիտեմ, թե յանուն արանցն զգալառսն անուանեալ, և թե յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ» (II, 8): Այս բառերն ավելորդ անգամ բնութագրում են հորենացու պրպտող միտքը, որը, սակայն, տվյալ դեպքում չի կարողացել գտնել խնդրի լուծումը և հարկ է համարել խոստովանել այդ փաստը: Պատկերը լրացվում է նաև հետևյալ «չկայացած» ստուգաբանության դեպքով. «Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռնս ի գաւակէ քանանացւոց. և անուն կոչէ ազգին Գնթունիս, ոչ գիտեմ, էր աղագաւ» (II, 7), խոստովանում է հորենացին:

Երկու խոսք էլ ավելացնենք հորենացու՝ ստուգաբանություններին տրվող որակավորման վերաբերյալ: Այդպիսի երկու դեպք կա. Արամանեակը, ասում է հորենացին, «զլեառնն անուանէ յանկագոյն յիւր անուն Արագած» (II, 12): Ահա, սա, տարօրինակաբար, «յանկագոյն» է հնչել հորենացու ականջին, թեև ստուգաբանող անվան միայն առաջին երեք տառն են առկա ստուգաբանվողի մեջ: Նույն գլխում կարդում ենք. «Սիսակ ...զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ պարսք յստակագոյնս ևս Սիսական կոչեն» (I, 12):

Այս երկուսի համադրումից երևում է, որ իր ստուգաբանությունները բնութագրող հորենացին լավ է տարբերել, թե որն է «յստակագոյնը», բայց և չի խորշել իր չափանիշների «լայնացված» կիրառումից, ինչպես «յանկագոյնի» դեպքում է, քանի որ դա բազմացնում էր նրա ստուգաբանական հնարավորությունները:

Բերված նյութից հառնող բոլոր այս ստուգաբանական կտրվածքներից, մեթոդներից, դասակարգումներից, «ողկույզներից», մեր կարծիքով, բխում է այն եզրակացությունը, որ ի դեմս հորենացու ստուգաբանությունների, մենք ունենք ոչ թե պատահական դեպքերի զանգված, այլ մշակված համակարգ, կերտված որոշակի չափանիշներով, սկզբունքներով և որոշակի նպատակով, որի բնութագրմանն էլ անցնում ենք:

* * *

Սկզբնական այն տեղեկատվությունը, որը հատուկ է ստուգաբանության բոլոր դեպքերին և նրա բուն էությունն է կազմում՝ դա հատուկ անունների բացատրությունն է, նրանց ծագման, բուն իմաստի բացահայտումը, իհարկե, հորենացիական ըմբռնմամբ: Օրինակ, Արմալիր—Արամայիս ստուգաբանությունը բացատրում է Արմալիր քաղաքանվան ծագումը և հիմնադրման հանգամանքները (60): Հորենացու 84 ստուգաբանություններից 51-ը կանգ են առնում այս առաջին աստիճանի վրա: Եվս 24 դեպք մագլցում են երկրորդ աստիճան: Այդտեղ, առաջին աստիճանի տեղեկատվության վրա կառուցվում է պատմական մեծ կամ փոքր դրվագ: Օրինակ՝ Դիմաքսյան—դիմաք կէս ստուգաբանության վրա կառուցվում է ճակատամարտում տոհմի նախնու՝ դեմքի կեսից զրկվելու պատումը (6): Եվս մի քանի դեպքում ստուգաբանությունները հասնում են երրորդ աստիճանին: Այստեղ պատմական դրվագին գումարվում է մի լրացուցիչ տեղեկություն կամ առասպել, որն առնչվում է ստուգաբանությանը, բայց և դուրս է գալիս նրա սահմաններից: Օրինակ՝ Սոսանուէր—սոսի—ձօնել ստուգաբանությունից (15) հետևում է այդ մականունը կրած Անուշավանի՝ սոսիներին ձոնված լինելու հանգամանքը, իսկ ույդ-տեղից էլ սկիզբ է առնում Արմալիրում Արամանյակի տնկած սոսիների սոսափյունից գուշակություններ անելու՝ հնում ընդունված սովորության մասին: պատմությունը: Վերջապես, առկա է նաև չորրորդ աստիճանը, որն իրենից ներկայացնում է այդ ստուգաբանությունների երրորդ աստիճանին (եթև դա առասպել է) գումարված՝ առասպելների խորենացիական «ճշմարտեցումը» (այս վերջին տերմինը համագամանորեն կպարզաբանվի ստորև):

Ինչպես տեսնում ենք, հորենացու ստուգաբանությունների տեղեկատվու-

թյունն առատ է, բայց և ոչ համարժեք, այսինքն, նրա տարբեր միավորները: շատ տարբեր արժեք ունեն հենց հորենացու համար և, ավելացնենք, նաև մեզ համար, որպես հորենացու երկր հետազոտողներին:

Եվ այսպես, եթե, ինչպես արդեն սովոր ենք, դարձյալ առաջին հերթին անդրադառնանք նախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններին: Եթե ալիտի շեշտենք, որ հորենացին իզուր չի վաստակել «նախարարություն» տառապանքի» համբավը: Հիշվի, իր «Պատմության» մեջ հանդես եկող բոլոր 50 նախարարական տոհմերը նա ջանացել է օժտել հնարավորին չափ հարուստ պատմություններ: Բնականաբար, աղբյուրների ընձեռած հնարավորությունները տոհմերին այդ իմաստով բավական անհավասար պայմաններ էին դրել:

Հորենացին փորձել է յուրաքանչյուր տոհմի համար հարցաթերթիկ լրացնել, որի հիմնական կետերն էին. ա) նախարարական տոհմի ծագումը, բ) նրա «նախարարացումը» և պաշտոնը (դերը) արքունիքում կամ պետական համակարգում, գ) տոհմի կարկառուն ներկայացուցիչները, նրանց բարի և վար գործերը (սխրանքներ, ապստամբություններ, հանցագործություններ և այլն), դ) տոհմի վախճանը (եթե տեղի է ունեցել մինչև հեղինակի ժամանակը):

Հորենացին ջանացել է իրեն հասանելի բոլոր միջոցներով յուրաքանչյուր տոհմի համար լրացնել այս սխեման և դրա մեջ մեծ դեր են խաղացել տոհմանունների ստուգաբանությունները: Ամենաքիչը, Պատմահորը հաջողվել է տալ նախարարական տոհմի ծագումը և նրա նախարարական շուքի սկզբնավորումը: Բայց սա էլ ֆեոդալական հասարակության մեջ նախարարական (ավատական) տոհմի ծանրակշռությունն ապահովելու համար ավելի քան կարևոր էր: Լավագույն դեպքերում տրվում է տոհմի փարթամ պատմությունը: Մյուս դեպքերն ըստ հազեցվածության դասավորվում են սրանց միջև:

Որպես նշված սխեմայի, հարցաթերթիկի լրացման (ընդ որում՝ տոհմանունի ստուգաբանության արդյունքների կիրառմամբ) ցայտուն օրինակ բերենք Վահունիների նախարարական տոհմը: Հորենացին Վահունիներին շուրջ անգամ է անդրադառնում, լրացնելով բերված հարցաթերթիկի բոլոր շուրջ կետերը:

Ա) I, 31. «Սորա (Տիգրան Երվանդյանի—Գ. Ս.) որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք աշխարհիս... («Երկնէր երկին...» և այլն), և սորա են զարմք Վահունիք»: (Ծագում):

Բ) III, 8. «Բայց յորդուցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խընդրեցին զմեհենից պաշտամունսն՝ պատուէ մեծապէս, ի ձեռն տալով նոցա զքրմութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ Վահունիս»: (Նախարարության սկզբնավորումը, ինչպես և քրմապետություն, կապված է, անկասկած, Վահագնից ծագելու հետ, որը և հստակվում է հաջորդ կետով):

Գ) II, 12. Արտաշեսը «գտեալ յԱսիալ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպոդոնի՝ տույ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեցնեն յԱրմաւիր: Զօր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգեն Վահունեաց՝ զԱպոդոնիս և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլեայ՝ զառնապատկերն... զՎահագն իւրեանց վարկանիւով նախնի՝ կանգնեցին ի Տարօն, յիւրեանց սեպհական գիւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշիսի»: (Հանդամանք, դարձյալ կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Դ) II, 14. Տիգրանը (Արտաշեսի որդին) ցասուցեալ ընդ Վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնել զպատկերն Հերակլի... րնկենու զնոսա ի քրմութենէն, և զգիւղն յարքունիս առնու, յորում պատկերօն կանգնեցան»: (Վախճան, նորից կապված Վահագնից ծագելու հետ):

Ինչպես տեսնում ենք, Վահունի—Վահագն ստուգաբանությունը, ծառայելով հանդեռ հորենացու նպատակներին, իր հետ նաև հետաքրքրաշարժ տեղեկություններ է բերում հայ հեթանոսական կրոնի մասին:

Վերը մենք խոստացանք անդրադառնալ այն «պատմաառասպելական»

մեկնաբանմանը, որին հորենացու համար հնարավորություն է ստեղծել Մուրացեան տէր—Մարացոցն տէր (80) ստուգաբանությունը:

Սրա հետ կապված պատումը նույնպես կարելի է տեղափոխել վերը նշված սխեմայի մեջ:

Ա) 11, 8. «Բայց յետ կարգելոյ զտուն թագաւորին (Վաղարշակի—Գ. Ս.) երկրորդ թագաւորութեանն լինէր ի գաւակէ Աժգահակայ, Մարաց եղելոյ թագաւորի, որ այժմ Մուրացեան կոչնէ: Քանզի ոչ ասեն նահապետաց ազգին՝ Մուրացեան տէր, այլ Մարացոցն տէր» (Տոհմի և նախարարության ծագում):

Բ) նույն տեղում՝ պաշտոնը արքունիքում՝ «երկրորդ թագաւորութեան»:

Դ) 11, 46. Արտաշեսը Երվանդի դեմ պայքարելիս, միայն Մուրացեան տոհմի նահապետ Արգամից էր երկյուղում, ուստի և «առաքեալ պատգամ առ Արգամ, նահապետ Մուրացեան հանդերձ բազում երդմամբք՝ թողուլ ի վերա նոր դոր ինչ գտեալ էր յԵրուանգայ, և կրկին այլ յաւելուլ, միայն զ՝ ղԵրուանդ թողեալ ի բաց գնասցէ»: Քանի որ Արգամը կատարում է այդ պատգամը, ապա Արտաշեսը, գահակալելով, (11, 47) «Տայ և առնն քաջի և պատուականի Արգամայ ղխոստացեալ գահն երկրորդական, և պստկ յակնթաւ կապ...» և շատ ուրիշ բաներ:

Սակայն Սաթինիկ թագուհին սիրահարվում է Արգամին, ինչի շուրջը խոսվում է և առասպելում, որտեղ Արգամը Արգաւան է անվանված (11, 51): Սուսկսում է դավեր նյութել Արտաշեսի դեմ (1, 30):

Դ) Արտաշեսն իր որդի Արտավազդի ձեռքով ավերում է Մուրացեանների ապարանքը և սպանում Արգամին և նրա ազգի երեւելիներին (11, 51):

Ինչպես տեսնում ենք, այս ամբողջ պատմությունը ևս հեցած է Մուրացեան (տոհմանուն) — «մար» (ցեղանուն) և սրա հետ խաչաձևվող՝ Արգաւան-Արգամ (անձնանուններ) ստուգաբանությունների վրա:

Մուրացեան-մար ստուգաբանությունն իր եսեմից բերում է վիշապազունների առասպելը: Այն ծայր է առնում մարաց Աժգահակ (—վիշապ) թագավորից: Սրան հաղթելով ու սպանելով, Տիգրան Երվանդյանը վիշապազուններին իրենց թագուհի, Աժգահակի առաջին կին Անուշի հետ միասին բնակեցնում է Սասիս լեռան վիհում, մինչև Գողթան սահմանը: Այստեղից է ծագում վիշապազն Արգավանը, որն, ըստ հորենացու, նույնանում է Մուրացեան (Մարացոց տէր) Արգամի հետ: Ըստ առասպելի, վիշապազունները գողանում են Արտաշեսի որդի Արտավազդին և տեղը դե են դնում:

Պակաս ցուցադրական չէ նաև Արծրունի—արծուի ունի ստուգաբանության արծարծումը: Խորենացին գրում է. «Եւ Արծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, արծուի ունիս, որք արծուիս առաջի նորա (Վաղարշակ թագավորի—Գ. Ս.) կրէին» (11, 7):

Ինչպես տեսնում ենք, այսքանը լրացնում է Խորենացու Արծրունիներին ներկայացրած հարցաթերթիկի միայն Բ), այն է՝ արքունիքում ունեցած պաշտոններին վերաբերող կետը, իսկ մնացած կետերը, պիտի ասել, շարադրված են «Պատմության» մեջ այլ նյութերի հիման վրա:

Սակայն այստեղ մենք հանդիպում ենք ստուգաբանությունից բխող տեղեկատվության միանգամայն այլ ուղղության հետ: Խորենացին շարունակում է հենց ընդհատված տեղից այսպես. «Թողում զառասպելացն բաջաղանս, որ ի Հաղսմակերտին պատմին, մանկան նիրհելոյ անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թռչնոյ՝ պատանուոյն թալկացելոյ»:

Այստեղ պարզորոշ կերպով խոսվում է Արծրունի տոհմանվան ստուգաբանության մեկ այլ, «հաղամակերտյան» (այսինքն, քանի որ Հաղսմակերտը Արծրունիների նստավայրն էր, ապա՝ տոհմական) տարբերակի մասին: Խորենացին վճռականորեն ժխտում է այդ տարբերակը (որը, ի դեպ պատկանում է «Թաքնված» ստուգաբանության տեսակին), որպես առասպելական: Սակայն, բացի «Իրական-առասպելական» հակադրությունից, որը սովորական է Պատմահոր համար, այստեղ կա և մեկ ուրիշը: Խորենացու ստուգաբանությունը առաջարկված է մեծապետական դիրքերից, այստեղ շեշտված են Արծրունիների ծառայողական ֆունկցիաները՝ թագավորի նկատմամբ, իսկ «հաղա

մակերտյան», այսինքն՝ տոհմական տարբերակը հենվում է հեթաթալին տա-
բածված մի սյուժեի վրա՝ հսկայական թռչնի թևերի հովանու տակ փրկություն
գտած մանկան մասին: Հստ որում այդ սյուժեն իր շարունակության մեջ,
փրկված մանկանը սովորաբար հասցնում է մեծագույն պատիվների և դիր-
քերի: Նկատի ունենալով հորենացու սառը վերաբերմունքը Արծրունիների
նկատմամբ, նրա մոտեցումն այս հարցին լիովին բացատրելի է: Այս կապակ-
ռությունը բավական հետաքրքրություն են ներկայացնում Արծրունիների տոհ-
մական պատմիչ Թովմա Արծրունու հաղորդած տեղեկությունները, որոնց մեջ
կատարյալ մոռացության են տրված հորենացու ներկայացրած երկու տալի-
բերակներն էլ, թեև դրանք, հորենացու ամբողջ երկի հետ միասին, անշուշտ,
ծանոթ են հղել Թովմային¹:

Այսպես թե անպես, բայց հորենացու ներկա ստուգաբանությունը հա-
րստացնում է նրա պատմությունը (նաև հայ առասպելաբանությունը) մի-
նոր առասպելով՝ պատանու և արծվի մասին:

Խախարարական տոհմանունների ստուգաբանություններից ծագող տեղե-
կատվության ցուցադրումը կարող է երկարորեն շարունակվել, այն տարբեր-
յալներով ընդգրկում է բոլոր ստուգաբանված դեպքերը: Սակայն անձնանուն-
ների ստուգաբանությունը ևս քիչ բան չի տալիս: Բերենք մի քանի օրինակ:
Այսպես. Սանատրուկ—«տուրք Սանոտայ» (9) զույգի Սանոտը հանդես է
գալիս որպես Սանատրուկ արքայի դայակը: Կորդվաց լեռներում ճանապար-
հորդելիս ընկել են բքի տակ, թաղվել ձյան մեջ: Դայակը երեք օր ու գիշեր
պահել է մանկանը իր կրծքերի միջև, փրկել: «Զորմ է առասպելաբանն,—գրում
է հորենացին,—եթե կենդանի իմն նորահրաշ սպիտակ յաստուածոցն առա-
րեալ՝ պահէր զմանուկն»: Բայց իսկույն ևեթ, իր սովորության համաձայն,
Պատմահայրը ձգտում է «ճշմարտեցնել» առասպելը. «Բայց որչափ մեք եղար
վերահասու՝ արպէս է, շուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ, պատահեաց ման-
կանն ի դայիկին» (11, 36): Այստեղ ևս ստուգաբանությունն իր հետ առաս-
պել է բերում:

Արա Գեղեցիկի թոռ Անուշավանի Սօսանուեր պատվատիտղոսը և դրա
ստուգաբանությունը որպես «սօսիններին ձօնյալ», նոր լույս է սփռում հայ
հեթանոսական կրոնի և ծիսակատարությունների խավար բնագավառը: Այս-
տեղ հանդես է գալիս ոչ միայն հին հայերի՝ սօսինների սաղարթների սոսա-
փյունից գուլակություններ անելու սովորությամբ, այլև դրան, հավանաբար «Սօ-

1 Թովմայի վարդապետի Արծրունուց Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. Թիֆլիս, 1917, I,
2, էջ 83—84: Թովմայի համար նվաստացուցիչ պիտի լինեն Ասորեստանի Սենեբերիմ թագա-
վորի որդիներ Ադրամելիթից և Սանասարից ծագող Արծրունիներին համարել թագավորի արծ-
վակրները: Իսկ «Հաղամակերտյան» տարբերակի բացակայությունը, թերևս, կարելի է բա-
ցատրել այսպես՝ դարերի ընթացքում այն դուրս էր մղվել տոհմական բանավոր ավանդու-
թյունից, ուստի և խորթ էր թվում Թովմային:

Թովման առաջ է քաշում Արծրունի տոհմական դարձյալ «արծուի» բառով ստուգաբանման
միանգամայն այլ մեկնաբանություններ: Նա գրում է. «Խնդրէ զնա (Արծրունիների) Կյուրոս
անունը կրող նախնուն—Գ. Ս.) Վաղարշակ յԱրշակայ և առնու ածէ զնա ընդ իւր ի Հայս, և
անունէ զնա Արծրունի, առաջին լինելով նորա ի դաշտավայրին Արծուիք կոչելոյ. դարձեալ
բոտ պատահման և տարբերութեան՝ արծուունդն կերպարանօք: Բայց ոչ զիտեմ, թէ յանուն աշ-
խարհին թէ բոտ կերպարանին անուանեաց զնոսա Արծրունիս: Երկրորդ վասն բնակութեան
նախնեացն նորա Ադրամելիեայ և Սանասարայ Արզն՝ կոչեցին Արզրունիք: Երրորդ վասն արիու-
թեան քաջութեանն, արծուաբար քաջարտապէս խիզախութեանցն ի մարտս պատերազմացն՝
յարծուիս առակելին զնոսա»: Ինքը՝ Թովման նախապատմությունը տալիս է այս մեկնաբանու-
թյուններից առաջինին: Դեռ ավելին, թագավորական արծվակիր լինելու պարտականությունը
Արծրունիներից էլ ավելի հեռացնելու նպատակով, Թովման վերագրում է այն մեկ այլ տոհմի:
Հատկանշական է, որ դրա համար ընտրվում է Ածղահակի զավակներից ծագող տոհմը, որը
հորենացու մոտ անվանված է Մուրացեան, և որի նահապետները, ըստ հորենացու, հղել են
թագավորության երկրորդ դեմքերը: Այսինքն, խաղացել են այն դերը, որը, թերևս, ակնհայտ
էին իրենք Արծրունիները:

սանուներ» պատվատիտղոսով և սրբավայրի քրմապետի պաշտոնով հայոց նահապետների անմիջական մասնակցության փաստը: Դրանք, ըստ հորենացու, սկզբնավորված պիտի լինեին դեռևս Արամանյակի ժամանակ (I, 20):

Առեղծվածի առջև է կանգնեցնում Վալկունիք—Վալկուն ստուգաբանությունը: Վալկունիքը գաւառ է (ըստ հորենացու՝ լեռ) Սեանա լճի ավազանում, Վալկունը՝ Հայաստանն ասպատակած մի «յեղովակ», որը «խռովէր զերկիրն Հայոց» այն պահին, երբ հայոց Տիգրան թագավորը պաշարում էր Պաղեստինի Պաղմադիդ քաղաքը: Լսելով Վալկունի մասին, Տիգրանը, փրկագին ստանալով քաղաքից, շտապում է Հայաստան (II, 14):

Առեղծվածայինն այն է, որ, ինչպես ասվել է վերը, Տիգրանի կողմից Պաղմադիդի պաշարման, փրկագնի, Հայաստանից ստացված բռնի և Տիգրանի ածապարելու պատմությունն անում է նաև Հովսեփոս Փլավիոսը՝ իր «Հրեական պատերազմի» մեջ: Բայց նրա մոտ Հայաստանը «խռովողը» ոչ թե Վալկունն է, այլ հռոմեական զորավար Լուկուլոսը: Թե սա ինչպես է վերածվել Վալկունի՝ այդ է առեղծվածայինը և սրա բացատրությունը մենք դեռևս չունենք: Սակայն հորենացու այս տեղեկատվությունը ինքնին շատ հետաքրքրական է, այն լրացնում է նրա Պատմության մի քանի նմանօրինակ տեղերի թիվը:

Կարելի է բազմացնել և անձնանունների հետ կապված օրինակները, բայց ավելի նպատակահարմար է այժմ էլ դիմել տեղանունների ստուգաբանության բերած տեղեկատվությանը, որն, անսպասելիորեն, շատ ուրույն կերպարանք է ձեռք բերում:

Ստուգաբանված տեղանունների ընդհանուր թիվը 38 է: Աշխարհագրական տեղաբաշխման տեսակետից դիտարկելիս, գտնում ենք, որ դրանցից երկուսը՝ Հայք և Արմեն (Արմենիկք), ընդգրկում են ողջ Հայաստանը, 5-ը ցրված են, ըստ որում դրանցից մեկը՝ Մաթաթը, Հայաստանից դուրս է: Մնացած 31-ը խիստ կենտրոնացած են. 8-ը՝ Վանա լճի շուրջը, 23-ը՝ Արարատյան դաշտում և նրա շրջակայքում: Ինչ է հետևում այստեղից: Արդյո՞ք այն, որ Արարատյան դաշտը մասամբ և Վանի շրջակայքը, ավելի ծանոթ էին հորենացուն, քան Հայաստանի մյուս, ստուգաբանված տեղանուններից զուրկ շրջանները: Այսպիսի եզրակացությունը հապճեպ կլիներ և հակասում է այն փաստին, որ «Հայոց պատմության» մեջ, բացի մեր 38 տեղանուններից, հիշատակված են ևս շուրջ 120 տեղանուն, որոնցով բավականաչափ հագեցված են, բացի մեր նշած երկու շրջանից, նաև մյուս շրջանները:

Արդ, ինչո՞ւ հորենացին հավասար աչքով չի նայել նաև այդ շրջաններին: Գրվել է ստուգաբանությունից նրանց տեղանունները, մանավանդ որ կան այնտեղ այդ նպատակին ծառայեցնելու համար շատ հարմարներ, ինչպես՝ օրինակ, Ամդանական, Աղթամար, Արաբադ (!), Բագրևանդ, Զարիշատ, Խրամ, Հաշտեանք, Մարանդ, Վայոց ձոր, Փայտակարան և այլն և այլն: Անշուշտ, ստուգաբանական միջոցների պակասությունը չէ, որ ետ է պահել հորենացուն ընդգրկելուց իր համակարգում նաև դրանք, դրանց մի մասը, կամ ուրիշները, այլ նրա հետապնդած հատուկ նպատակները:

Տեղանունների նշված խմբերը ուշադրությամբ զննելիս ուարդվում է, որ խնդիրը իրենց՝ աշխարհագրական շրջանների մեջ չէ, այլ նրանց հետ կապված մի այլ երևույթի: Ինչո՞ւ են աչքի ընկնում հորենացու Պատմության մեջ նշված երկու՝ Վանի և Արարատյան դաշտի շրջանները: Անշուշտ, առասպելների արտակարգ հարստությամբ: Համոզվելու համար, որ ստուգաբանությունների նշված կուտակման պատճառը հենց այդ է, դուստալորում ենք դրանք մեկ այլ կտրվածքով, քան արված է մեր հիմնական ցուցակում, այն է՝ ըստ առասպելների: Այդ դեպքում ստանում ենք հետևյալ պատկերը: 38 ստուգաբանված տեղանուններից 4-ը կապվում են Օլիմպիոդորոսի պատմած՝ աստ-

⁸ Մանանդյանի բացատրությունը (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության. Գ. Ա. Երևան, 1944, էջ 189) համոզիչ համարել չի կարելի:

վածաշնչական Սեմի՝ Հայաստանի բնակեցման առաջին ալիքին վերաբերող առասպելին (I, 6)։ Դրանք են.

Սիմ (լեռ) — Սեմ
 Զարուանդ — Զրուան
 Տարօն — Տարբան
 Յրօնք — Սեմի որդիներից բաժանման վայրը
 Հաջորդ հինգը կապված են Մար Աբաս Կատինայի պատմած՝ Հույկ նա-
 հապետի՝ Հայաստանի բնակեցման երկրորդ ալիքին վերաբերող առասպելին
 (II, 11)։ Դրանք են.

Հայք (երկիր) — Հայկ
 Հայք (դաստակերտ) — հայք (հայեր)
 Հայոց ձոր — հայք (հայեր)
 Հարք — հարք (հայրեր)
 Գերեզմանք — Բելի մահվան վայրը.

Եվս երկուսը կապված են Արամի արշավանքների ավանդության հետ (I, 14)։ Դրանք են.

Արմէն, Արմէնիկ — Արամ
 Մաժաք — Մշակ

15-ը կապված են Արամանյակի և նրա սերունդների՝ Արարատյան դաշ-
 տի և նրա շրջակայքի բնակեցման առասպելի հետ (I, 12)։ Դրանք են.

Արագած — Արամանեակ
 Արմաիր — Արամայիս
 Երասխ — Երաստ
 Շիրակ — Շարայ
 Մասիս — Ամասիա
 Փառախոտ — Փառսխ
 Ցուլակերտ — Ցուլակ
 Գեղ (լեռ) — Գեղամ
 Գեղարքունի (գաւառ) — Գեղամ
 Գեղարքունի (լիճ) — Գեղամ
 Գեղամի (դաստակերտ) — Գեղամ
 Գառնի — Գառնիկ
 Սիւնիք, Սիսական — Սիսակ
 Այրարատ — Արայ
 Աղուանք — «Աղու»

Մնացած 12-ից 5-ը կապված են Օղյումպ քուրմի պատմած երվանդ-Ար-
 տաշես պաշարի հետ (II, 46)։ Դրանք են.

Բագարան — Բագին
 Մարմետ — «մար ամատ»
 Մարաց մարգ — մար
 Երուանդավան — վանել
 Մննդոց — բաղմաթիվ և տարբեր կենդանիներ

Վերջին 7-ը չեն միավորվում որևէ պիտակի տակ։ Դրանք են.

Վայկունիք — Վայկուն
 Վանանդ — Վունդ (Վինդ)
 Արշարունիք — Արշաիր
 Սանեայ ալք — Մանի
 Բագաւան — Բագին
 Որթք — որթ
 Աշտիշատ — «յաշտից տեղիք»

Այսպիսով, 38 ստուգաբանված տեղանունից 26-ը կապվում են հորինացու մանրամասն շարադրած՝ հայ ժողովրդի ծագման և տարածման առասպել-ավանդությունների հետ: Այստեղ դժվար է միտում և նպատակ չտեսնել: Խորենացին ցանկացել է այս, իրեն հատկապես սիրելի դրվագները, կարծես նկարագրել առավել շոշափելի, տեսանելի դարձնել, նրանց մեջ հանդես եկող Սեմի՝ դեպի Տարոն, Հայկի՝ դեպի Հարթ և Վանա լճի ավազանը, Արամայակի՝ դեպի Արարատյան դաշտ և նրա սերունդներին, հատկապես Շարալի, Գեղամի, Սիսակի երթուղիները, որոնք տանում են, համապատասխանաբար, դեպի Շիրակ, Սևանի ավազանը, Սյունիք և Աղվանք: Վերջապես, Արամի հաղթարշավը դեպի Կապադովկիա:

Գալով Արտաշեսի և նրա՝ Երվանդի դեմ մղած պայքարի ու հաղթանակի պատմությունը, Խորենացին, հավանաբար, իր գնահատականները սանդղակում, ինչ-ինչ պատճառներով, այն դասել է մյուսների շարքը:

Հայագիտության մեջ արձանագրված է, որ Մովսես Խորենացու պահպանած այս առասպել-ավանդությունները՝ գոնե երթուղիների իմաստով, իրենց հաստատումն են գտնում իրերին ժամանակակից, այսինքն՝ մ. թ. ա. II հազ. վերջին և I հազ. առաջին դարերի սեպագրական՝ խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական, այլև հին հունական և հին պարսկական աղբյուրների մեջ: Մովսես Խորենացու մատուցած ստուգաբանություններն, այսպիսով, իրենց ժողովրդաստուգաբանական բնույթով հանդերձ, կարծես լապտերասյուններ շարելով, բավականաչափ հստակեցնում են այդ երթուղիները, նպաստելով հայերի և հայերենի՝ լեռնաշխարհով մեկ տարածման ընդհանուր պատկերի վերարտադրմանը:

Ի՞նչ եզրափակումն սույն աշխատության, անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ Խորենացու ստուգաբանական համակարգին ևս մի տեսանկյունից.

Նախորդ շարադրանքից կարելի էր համոզվել, թե որքան սերտորեն են կապված Խորենացու ստուգաբանությունները նրա իսկ պատմած առասպելների հետ: Սակայն, խոսքս այստեղ լինելու է ոչ թե այդ կոնկրետ նյութական կապերի մասին, այլ վերաբերում է Խորենացու ստեղծագործության ստուգաբանական և առասպելական ոլորտների ավելի բարձր մակարդակի փոխադրությունը, կարելի է ասել, նրանց հարադատությանը, եթե ոչ նույնությանը:

Խորենացու հանդես բերած առասպելները երկփեղկ են: Փեղկերից մեկը բուն առասպելն է, որը շատ վառ գույներով, հաճախ մանրամասն, երբեմն էլ բառացի մեջբերումներով շարադրում է Պատմահայրը: Մյուս փեղկը առասպելի «ճշմարտեցված» տարբերակն է: Առասպելների «ճշմարտեցման» այդ երկփեղկը Կեռնա 100 տարի առաջ դիտարկել ու փայլուն բնութագրել է և «ճշմարտեցում» տերմինն էլ առաջարկել Մանուկ Աբեղյանը: Այն կայանում է Պատմահայր՝ իր իսկ շարադրած առասպելների գերբնական, «հրաշքային», պարզապես նաև արտասովոր կողմերը, նրանց «այլաբանությունները» (Խորենացու բառն է) բանականորեն մեկնելու, հրաշագերծելու և այդպես մշակված տարբերակով ընթերցողին ներկայացնելու մեջ:

Օրինակները բազմաթիվ են և չափազանց հանրահայտ, որպեսզի այստեղ դրանք կրկնելու անհրաժեշտություն լինի: Հիշեցնենք միայն Արտաշեսի, Սաթինիկի առասպելները: Միայն «ճշմարտեցման» մասին մեր ասածը շոշափելի դարձնելու համար վերհիշենք մանուկ Սանատրուկ արքայի ձյան տակից փրկվելու մի քանի էջ առաջ մեջբերված դեպքը, ուր առասպելում փրկվելն աստվածներից ուղարկված «նորահրաշ սպիտակ էակ» է, իսկ ըստ Խորենացու «ճշմարտեցված» տարբերակի՝ պարզապես սպիտակ մի շուն:

Այսպես, ուրեմն, առասպելները Խորենացու մոտ «երկփեղկ» են: Երկու փեղկերից մեկը, բուն առասպելը, իր ողջ կառուցվածքով, որպես միավոր վերցված է ժողովրդի բերանից, այնպես, ինչպես կա: Մյուս՝ «ճշմարտեցված» փեղկը Խորենացու բանականության ծնունդն է, այն, որպես խնդրի լուծում

3 Տե՛ս Գ. Սարգսյան. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները. — ՊԲՀ, 1992, № 2—3, էջ 27—50:

փնտրված է ու գտնված: Բայց այդ երկու փեղկերը հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութի մասին մեկը մի կերպ է պատմում, մյուսը՝ բոլորովին այլ կերպ, «ճշմարտեցումը» մերժում, քայքայում է բուն առասպելը: Միևնույն ժամանակ Պատմահոր նպատակն առասպելը «ճշմարտեցնելիս» ժխտական, ավերիչ չէ ամենևին, այլ կառուցողական, արարիչ: Իր բանական մոտեցումներով խորենացին ցանկանում է ոչ թե ոչնչացնել առասպելը, այլ վերակառուցել, դնել նրա թաքնված իմաստը, բացել «այլաբանությունը» և պիտանի դարձնել բուն պատմության շարադրանքի մեջ օգտագործելու համար:

Նթե մենք այժմ խորենացիական առասպելը իր երկփեղկվածությամբ և դրանից ծագող հետևանքներով համեմատենք խորենացիական ստուգաբանությունների հետ, ապա դրանց մեջ նմանություն, գրեթե նույնություն կարձանագրենք:

Հիրավի, ստուգաբանությունները նույնպես երկփեղկ են: Փեղկերից մեկը ստուգաբանվող միավորն է, մյուսը՝ ստուգաբանողը: Դրանցից առաջինը վերցված է իրականությունից, աշխարհից, նաև առասպելից: Դա տոհմանունն է, անձնանուն կամ տեղանուն: Մյուսը, ստուգաբանողը, փնտրված է, գտնված որպես խնդրի լուծում, այսինքն՝ խորենացու բանականության արգասիք է, այն դեպքում, երբ մատուցված չէ «դրսից»՝ պատրաստի վիճակում (այդ դեպքում էլ «դրսում» է փնտրված ու գտնված): Ստուգաբանությունների երկու փեղկերը, ինչպես և առասպելների փեղկերը, հակադրություն են ներկայացնում և ակտիվ կողմը՝ ստուգաբանողը, որպես կանոն, քայքայում, մերժում է պասսիվ, ստուգաբանվող, կողմին, ճիշտ և ճիշտ, ինչպես «ճշմարտեցումը»՝ բուն առասպելին, պարտադրելով նրան իրեն խորթ տեսք: Օրինակ, «արծուի ունի» ստուգաբանողը «Արծրունի» ստուգաբանվողին պարտադրում է լինել «Արծուի ունի»: Ժիշտ է, խորենացին գործը չի հասցնում մինչև այդօրինակ ձևափոխումները, քանի որ ստուգաբանվող տարրերը՝ տոհմանունները, անձնանուններն ու տեղանունները շափազանց հաստատուն են և ձևափոխման անենթակա, բայց որոշ փորձեր, այնուամենայնիվ, անում է, ինչպես տեսանք վերը⁴:

Միևնույն ժամանակ, խորենացու նպատակը՝ ստուգաբանելիս, ինչպես և առասպելը «ճշմարտեցնելիս», ամենևին ժխտական չէ, այլ կառուցողական, արարիչ: Նա ցանկանում է ոչ թե խեղել ստուգաբանվող միավորը (կամ առասպելը), այլ իմաստավորել, դյուրամբռնելի և, ի վերջո, պիտանի դարձնել իր ստույգ պատմության մեջ ներմուծելու համար:

Այսպիսով, դիտարկված երկու ստեղծագործական միջոցները՝ խորենացու կիրառմամբ, իրենց բնույթով ակնհայտ հարազատություն են ցուցաբերում միմյանց նկատմամբ, գրեթե նույնանում են:

Որպես այդ հարազատություն-նույնության ցուցանիշ և խորհրդանիշ կարելի է ներկայացնել խորենացու կողմից առասպելների «ճշմարտեցման» մի դեպք, որը միևնույն ժամանակ, նրա առաջարկած ստուգաբանություններից մեկն է: Դրան մենք արդեն վերը հանդիպել ենք, բայց արժե նորից մեջ բերել:

«Ջայս կամելով երգել յառասպելսն՝ Դոմեո զոմն ասեն եկեալ,— գրում է խորենացին,— որ է ինքն կայսր Դոմեոտիանոս. ոչ ինքն եկեալ այսր, այլ զհրա-

⁴ Օրինակները վերը բերված են: «Ծրուանդավան»՝ «Ծրուանդաւանի», «Մարաց մարգ»՝ «Մարանց մարգի», «Վահունի»՝ «Վահունեո», «Հաւունի»՝ «Հաւ(ե)նունեո» փոխարեն:

ման նորա և զգօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն» (II, 54):

Այստեղ Դոմեո-Դոմեոտիանոս զույգը միաժամանակ և ստուգաբանություն է, և «ճշմարտեցում»: Հատկանշական է նաև «այլաբանել» բառի օգտագործումը: Այդպիսի մի դեպք է նաև Արգաան—Արգամ ստուգաբանություն—«ճշմարտեցումը»: Ասվածը չի նշանակում, թե խորենացու ստուգաբանությունների և «ճշմարտեցումների» միջև ոչ մի տարբերություն չկա: Նրանք ունեն իրենց օբյեկտիվ առանձնահատկությունները թե՛ մասնակիցների տարբեր բնույթի և թե՛ մշակման մեթոդների մեջ: Բացի այդ, ամենացայտունը դրանց սոված արդյունքների տարբերությունն է: Եթե խորենացու՝ վառ գույներով շարադրած առասպելը նրա իսկ «ճշմարտեցուցիչ» մամլիչի տակով անցնելով դուրս է գալիս մեծ մասամբ նսեմացած, աղքատացած, գույները խամրած տեսքով, որը, սակայն, նրա համար գերադասելի է, ապա ստուգաբանության դեպքում պատկերը ճիշտ հակառակն է: Ստուգաբանված անունը ոչ միայն իմաստավորվում է (իհարկե, խորենացու ընկալմամբ), այլև, ասես, թե է առնում, լուռ ու մունջից դառնում խոսուն, նշանակալից, լույս է տալիս, հատկապես՝ տեղանունները: Օրինակ, Սիմ լեռը՝ Սեմով ստուգաբանվելով, աստվածաշնչական շուք է ստանում, «Գերեզմանք»-ը, որպես Բելի նետահարման վայր դառնում է պատմական հուշարձան, Մաժաքը՝ Մշակ-ով ստուգաբանվելով ստանում է իր հիմնադրման պատմությունը և այլն: Այդպես և՛ տոհմանունները, և՛ անձնանունները:

Սակայն, եթե առասպելի «գունաթափման» և ստուգաբանության «գունազարդման» երևույթը մեզ համար ակներև է, ապա խորենացու աչքում այն գոյություն չի ունեցել: Նրա աքսիոլոգիական (գնահատաբանական) սանդղակը մերից շատ է տարբերվում: Երկու այդ հակադիր արդյունքները նրա համար ունեն միևնույն արժեքը, միևնույն տարողությունը՝ երկուսն էլ «ճշմարիտ» են, երկուսն էլ հավաստի և պիտանի ներմուծվելու նրա ստույգ պատմության հյուսվածքի մեջ:

Մենք կիրառեցինք Մ. Աբեղյանի 100-ամյա պատմություն ունեցող «ճշմարտեցում» պատրաստի բնորոշումը, փաստորեն տարածելով այն, բացի առասպելներից, որոնց կապակցությամբ այն ներմուծված է, նաև ստուգաբանությունների վրա: Շարունակելով, մենք կարող ենք որոնել և գտնել «Հայոց պատմության» նաև այլ ոլորտներ, բացի երկու քննարկվածներից, որոնք ևս կարող են միավորվել այդ պիտակի ներքո և ծառայել, այսպիսով, խորենացու ստեղծագործական զինանոցի ավելի խոշոր, ընդգրկուն միավորների բացահայտմանը:

Որպես այդպիսի ոլորտի նմուշ, կարելի է բերել այն իրավիճակը, երբ միևնույն իրադարձության կամ երևույթի մասին Պատմահայրն ունեցել է տարբեր աղբյուրներից ծագող հակասական տեղեկություններ, որի առջև նա չի ընկրկել, այլ դիմել է «ճշմարտեցման» ուղուն: Իսկ, որպես դրա բազմաթիվ կոնկրետ օրինակներից մեկը, կարելի է ներկայացնել 40 տարի առաջ «Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես խորենացու մոտ» իմ հոդվածում հրապարակված հետևյալ դրվագը: խորենացին պատմում է Տիգրան Միջինի՝ դեպի Պաղեստին կատարած արշավանքի, այնտեղից հրեա բնակչության, այդ թվում և քահանայապետ Հյուրկանոսի, գերեվարման և Հայաստանի քաղաքներում բնակեցման մասին: խորենացու այս ծավալուն հատվածը գրեթե ամբողջությամբ կրկնում է Հովսեպոս Փլավիոսի «Հրեական պատերազմի» հա-

մապատասխան հատվածը, բացի ...արշավանքի մասնակիցների անուններից և գերեզարկության պարագաներից, Հովսեպոսի մոտ հայերի փոխարեն գործում են պարթևները, և այլն և, որ գլխավորն է, հրեից քահանայապետ Հյուրկանոսը գերեզարկում է ոչ թե Հայաստան, այլ... Բաբելոնիա:

Սակայն, ի հեճուկս Հովսեպոսի, Փավստոս Բուզանդը կարճառոտ հաղորդում է, որ Տիգրանն է Հյուրկանոսին գերեզարկել Հայաստան... (IV, 55)

Մենք արդեն տեսանք, թե ինչպես է լուծել խնդիրը խորենացին: Հետևիկով Փավստոսի հաղորդածին, նա Հովսեպոսի ամբողջ այդ դրվագը, իր մանրամասնություններով, շուտ է տվել հայերի վրա: Չմոռանանք, որ մեր խնդիրն այստեղ պատմական ճշմարտության բացահայտումը չէ ամենևին...⁵:

Իերված օրինակի մեջ պարզորոշ արտահայտվում է և «ճշմարտացումը»: Ավելին: Նրան հատուկ են առասպելների և արտահայտությունների համար վերը նշված բոլոր հատկանիշները: Նախ, ներկայացված օրինակը «երկփեղկ է՝ կազմված երկու տարբեր աղբյուրների տվյալներից: Ապա, այդ տվյալները հակադիր են, իրարամերժ: Նույն նյութը նրանք տրամագծորեն տարբեր ձևով են արտացոլում: Բուզանդի ասածը մերժում, քայքայում է Հովսեպոսի աբաժ պատմությունը: Միևնույն ժամանակ խորենացին, Հովսեպոսի պատմածը Բուզանդով «ճշմարտեցնելիս», ունի ոչ թե ավերիչ, այլ արարիչ, կառուցողական նպատակ՝ դարձնել այն իր պատմության դրվագներից մեկը:

Ինչպես ականարկվեց վերը, այս ոլորտից կարելի է և շատ ուրիշ օրինակներ բերել: Իսկ մեր կարծիքով, ավելի մանրազնին և լայն դիտարկելով ամբողջ խնդիրը, կարելի կլինեք այս նույն համակարգի մեջ ներգրավել խորենացու պատմության նաև այլ ոլորտներ:

ЭТИМОЛОГИЯ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН В «ИСТОРИИ АРМЕНИИ» МОВСЕСА ХОРЕНАЦИ

Академик НАН РА Г. Х. САРКИСЯН

Резюме

В статье проводится системный анализ всех собственных имен, для которых Мовсес Хоренаци дает этимологию в своей «Истории Армении». Эти собственные имена — общим числом 84 — подразделяются на три группы: 1) патронимиконы, 2) личные имена, 3) топонимы. Изучение данного материала показывает, что Хоренаци широко применял метод «народной этимологии», который вполне характерен для его эпохи. Этимологии в свою очередь распадаются на три группы, по способу их реализации. Самой распространенной среди этимологий Хоренаци является простая этимология, когда этимологизируемое слово целиком или частично входит в ее состав (например, Мажак — *Мшак*, Вахуни — *Вахагн*). Таких этимологий у Хоренаци примерно 66 единиц. Вторая группа — это — «скрытые этимологии», когда этимологизируемое слово передано посредством его близких или отдаленных эквивалентов, либо же — функциональ-

⁵ Իսկ եթե դառնանք դրան, ապա Հ. Մանանդյանը, այնուհետև նաև մենք, փորձել ենք որսալ այս դրվագի մեջ պարունակվող ստուգ-պատմական տարրը (տե՛ս Հ. Մանանդյան. Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, էջ 257.— Բաժնիքը Մատենադարանի, 1956, № 9, էջ 31—36:

ного описания (например, Спандуни—спанд, Цронк—црвел). Подобных этимологий—8. Третья группа—«двуличная этимология», когда этимологизируемое слово расщепляется на две части, каждая из которых этимологизируется отдельно (например, Абгар—аваг айр, Гнуни—гини уни). Нами зафиксировано 6 подобных этимологий.

THE ETYMOLOGY OF PROPER NAMES IN THE HISTORY OF ARMENIA BY MOVSES KHORENATSI

Academician of the NAS of the RA **G. Kh. SARGSIAN**

S u m m a r y

The author presents a systematic analyses of all proper names for which Movses Khorenatsi gives etymologies in his «History of Armenia». These 84 proper names are divided into 3 categories: 1) patronymics, 2) personal names, 3) toponyms. The investigation of this data shows that Khorenatsi had used the method of «folk-etymology», which is typical in his period. In their turn, the etymologies consist of 3 groups, according to the method of their realization. The most common among the etymologies of Khorenatsi is the simple etymology, when the key-word appears in the proper name (for example, Mazhak-Mshak, Vahuni-Vahagn). Khorenatsi offers 66 such etymologies. The second category is the «hidden etymology», when instead of the key-word one of its close or distant equivalents are in use, or by means of its functional description (for example, Spanduni-spand, Tsronkh-tsrvet!). Khorenatsi has 8 etymologies of this type. The third category is the «twofold etymology», when the proper name is divided into two parts, both being etymologized separately (for example, Abgar-avag ayr, Gnuni-gini uni). We have fixed 6 such etymologies.